

Massa-actie en massa-mentaliteit

<https://hdl.handle.net/1874/349021>

A. qu. 192, 1940

MASSA-ACTIE

EN MASSA-MENTALITEIT

J. WOLTRING

.
ht

MASSA-ACTIE EN MASSA-MENTALITEIT

MASSA-ACTIE EN MASSA-MENTALITEIT

Diss. Utrecht, 1940

MASSA-ACTIE EN MASSA-MENTALITEIT

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN
DOCTOR IN DE LETTEREN EN WIJSBEGEERTE
AAN DE RIJKSUNIVERSITEIT TE UTRECHT,
OP GEZAG VAN DEN RECTOR MAGNIFICUS
DR. H. R. KRUYT, HOOGLEERAAR IN DE
FACULTEIT DER WIS- EN NATUURKUNDE,
VOLGENS BESLUIT VAN DEN SENAAAT DER
UNIVERSITEIT TEGEN DE BEDENKINGEN VAN
DE FACULTEIT DER LETTEREN EN WIJS-
BEGEERTE TE VERDEDIGEN OP VRIJDAG
11 OCTOBER 1940, DES NAMIDDAGS TE 4 UUR,

DOOR

JULIUS WOLTRING

GEBOREN TE AMSTERDAM

VAN GORCUM & COMP. N.V.

ASSEN

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

1289 9708

*Aan mijn moeder
en aan de nagedachtenis van mijn vader*

Gaarne maak ik van de gelegenheid, die het beëindigen van mijn academische studie mij biedt, gebruik om een woord van dank te richten tot allen, die tot mijn wetenschappelijke vorming hebben bijgedragen.

In de allereerste plaats gaat dan, hooggeleerde ROELS, hooggeachte promotor, mijn erkentelijkheid uit tot U, die mij bij de bewerking van dit proefschrift met zulk een groote welwillendheid hebt terzijde gestaan. Uw onverflauwde belangstelling heeft er veel toe bijgedragen, mij mijn aarzeling te doen overwinnen op uw reeds zoo druk bezetten tijd telkens opnieuw beslag te leggen. De uren in gemeenschappelijk overleg met U doorgebracht zullen mij een van de aangenaamste herinneringen aan mijn studietijd blijven.

Ook uw stimulerende belangstelling, hooggeleerde POMPE, ben ik veel dank verschuldigd. Met U heb ik de eerste besprekingen over dit onderwerp ingeleid, die mij mede den moed hebben gegeven het eenmaal opgevatte plan ten uitvoer te brengen, al heeft zich dit vervolgens ook in een andere richting ontwikkeld dan oorspronkelijk was opgezet.

Waar ik mijn eigenlijke opleiding genoten heb aan de Amsterdamsche Gemeente Universiteit, gaat ook in groote mate mijn erkentelijkheid uit tot U, hooggeleerde DE GROOT, KUIPER, COHEN, SNIJDER, DE BOER en U, Zeergeleerde EVELEIN, wier colleges en vormende invloed mij bij de studie der klassieken zoo zeer zijn ten goede gekomen. De bezieling, hooggeleerde SNIJDER, die op onze archaeologische studiereizen zoo zeer van U uitging, zal mij onvergetelijk blijven.

Niet gaarne zou ik nalaten te getuigen, hoe uw aller onderwijs, dat mij het belang en de schoonheid der Ouden beter heeft leeren begrijpen en waardeeren, tevens van groot belang is geweest bij het voortzetten van mijn studies op historisch en sociaal gebied.

Op dit gebied gedenk ik in de eerste plaats mijn overleden leermeesters BRUGMANS en BONGER. Hun hulpvaardigheid heeft mij, bij dezen overgang tot de studie van nieuwere en meer actueele problemen, véél vergemakkelijkt, hun critische, maar tevens ten allen tijde voor waardeering openstaande geest, mij meer doordrongen van de noodzakelijkheid dezer eigenschappen voor het verrichten van een betrouwbaar historisch onderzoek. Hun aandenken zal bij mij ten allen tijde in hooge eere blijven, ook al kon ik, hooggeleerde BONGER, soms niet met uwe zienswijze accoord gaan.

Niet minder hoog staat mij uw herinnering, hooggeleerde THEISSEN, al heeft de dood verhinderd, dat ik van uwe, mij zoo spontaan toegezegde, voorlichting en medewerking verder de verhoopte vruchten trok. Met dubbele dankbaarheid gedenk ik daarom hier U, hooggeleerde KERNKAMP, die, hoewel reeds *rude donatus*, ten bate der Amsterdamsche historici, de taak van uw voorganger hebt willen overnemen.

Met bijzonder genoegen denk ik ook terug aan uwe colleges, hooggeleerde POSTHUMUS. Deze en de besprekingen, die ik met U mocht voeren, hebben er in belangrijke mate toe bijgedragen mij open te stellen voor problemen op het gebied der sociale en economische geschiedenis. Zij zijn, al is het slechts indirect, tenslotte ook voor het tot stand komen van dit proefschrift van beteekenis geweest. Daarom is het mij een bijzondere vreugde, dat mijn momenteele werkzaamheden mij nog verder met U in contact zullen brengen.

Talrijk is nog het aantal dergenen, die mij in een persoonlijk onderhoud of anderszins, bij mijn onderzoek zijn van dienst geweest. Onder het betuigen van mijn hartelijken dank aan allen zij het mij veroorloofd U hier te noemen, hooggeleerde GEYL, alsmede U, zeergeleerde VAN HEUGTEN en geleerde VAN DER BIJLL.

Ten slotte past hier nog een woord van erkentelijkheid jegens de ambtenaren van de Amsterdamsche Universiteitsbibliotheek, die mij, bij de behandeling der talrijke boekaanvragen, met zooveel hulpvaardigheid zijn tegemoetgekomen.

INHOUD.

	Blz.
INLEIDING	11
EERSTE HOOFDSTUK. Verwijzing naar teksten en vergelijkend commentaar	16
TWEEDE HOOFDSTUK. Proeve van een verklaring der psycho- logische verschijnselen, die wij in het voorafgaande tegen- kwamen	28
DERDE HOOFDSTUK. Invloed van meer concrete gegevens op den groei van de massamentaliteit	50
VIERDE HOOFDSTUK. Overzicht van eenige zielkundige wijzigingen, die voor den mensch van belang zijn geweest met het oog op de vorming eener speciale massamentaliteit	58
VIJFDE HOOFDSTUK. Over de bruikbaarheid van Broder Christiansen's „stijlen”-theorie voor de analytische be- studeering van de opvattingen inzake het massaverschijnsel bij theoretici	68
LITTERATUURLIJST	96

INLEIDING.

De oorspronkelijke opzet van hetgeen volgt was den lezer te confronteeren met beschrijvingen van in hun aard gelijksoortige gegevens, te weten collectieve uitbarstingen van volkswoede of — meer in het algemeen — *massa-erupties*, zooals deze door verschillende schrijvers zijn uitgebeeld. De lectuur van verschillende romans, waarin iedere auteur dit op zijn eigen manier deed, bracht ons er toe een en ander naast elkaar te leggen en te onderzoeken, of overeenkomsten of afwijkingen in de wijze van behandeling vallen te constateeren,

Al dadelijk blijkt dan, dat het psychologische verloop telkens in groote lijnen *op hetzelfde neerkomt*. Al behoeft deze waarneming misschien niet onmiddellijk verwondering te wekken, zij is toch merkwaardig genoeg om eens meer gedetailleerd te worden nagegaan.

Bij dit onderzoek rijzen verschillende problemen, die elk afzonderlijk moeilijk in de hun eigenlijk toekomende mate onder de loupe kunnen worden genomen. Een der belangrijkste is meteen al dat van de bewijskracht der bronnen. Bij auteurs komt vaak een fictief en een stiliseerend element om den hoek kijken, terwijl zij van den anderen kant weer herhaaldelijk kunnen hebben teruggegrepen op historische beschrijvingen of ook uit hun herinnering kunnen hebben geput. Dit laatste is echter niet absoluut vereischt. Men zou zich b.v. kunnen voorstellen, dat een of meer van de hieronder genoemde schrijvers nooit of te nimmer heeft gezeten in wat men familiair een „rel” noemt. Hoeveel auteurs hebben zich echter, voornamelijk of toch altijd tot op een zekere hoogte, door hun intuïtie laten leiden?

In verband met dit alles denke men voorts aan de mogelijkheid, dat zij elkaar hebben beïnvloed, dat de een „uit de school” van den ander komt of, hoe dan ook, sterk door het voorbeeld van een voorganger, die een overeenkomstig thema heeft behandeld, kan zijn getroffen. In tal van gevallen kan dit zelfs zeer waarschijnlijk worden geacht. Zoo is het b.v. in beginsel volstrekt niet uitgesloten, dat Reymont, wiens „Boeren” wij hebben gebruikt, „L'Ensorcelée” van Barbey d'Aurevilly heeft gekend, misschien zelfs bijzonder gewaardeerd, met alle bewuste en onbewuste gevolgen van dien. Ook is het niet zoo

onaanmemelijk, dat soms een schrijver zich ergert aan een, zijns inziens, onvoldoend en onbevredigend product, dat hem onder oogen komt en dit wil verbeteren. Dan ondergaat hij derhalve in zekeren zin een negatieven invloed (tengevolge waarvan hij weer in hypercorrecties kan vervallen enz.). Mag dus de eventualiteit van iets dergelijks niet uit het oog worden verloren, het materieele bewijs ervan zal in vele gevallen moeilijk of niet te leveren blijken. Voorbeelden kunnen immers zijn verloren gegaan of, op welke andere wijze ook, aan de aandacht zijn ontsnapt. In het algemeen echter moet de gelijkvormigheid, die men voortdurend opmerkt, wel op een „communis opinio” inzake het essentieele bij dergelijke verschijnselen zijn te herleiden.

Teneinde nu — gezien het fictieve karakter, dat tot op zekere hoogte aan letterkundige stukken eigen is — het geheel op een hechtere basis te plaatsen, is het aan te bevelen, de litteraire gegevens aan te vullen met eenige andere van meer historischen aard. Natuurlijk blijven ook dan — afgezien van de correctheid ook van déze bronnen (sommigen, zooals b.v. Le Bon in zijn „Psychologie des Foules”, staan tegenover de geschiedenis als kenbron van de historische waarheid, van het „wie es eigentlich gewesen” van Ranke, uitermate sceptisch) — de onderscheidingen, die men maken kan, nog talrijk genoeg. Een beschrijving van een massa door een rationalist als Voltaire b.v. zal, al bij veronderstelling, belangrijke punten van verschil opleveren, als men haar legt naast een beschrijving van een massa door een romanticus als Michelet: zij zullen verschillende facetten van het verschijnsel belichten.

Hiermede raakt men echter aan een reeks van problemen, die dieper grijpen, wijde perspectieven openen voor een nader onderzoek en van beteekenis geworden zijn voor de uiteindelijke indeeling en formuleering van hetgeen hieronder volgt: wij doelen hiermede op alles, wat samenhangt met de quaestie van het verband en het verschil, dat er bestaat tusschen een massa in psychologisch en een massa in cultuur- en sociaalhistorisch opzicht. Het is iets anders, of men het *normale verloop van het „automatisme psychologique”* (om dezen, overigens bij verkeerd gebruik tot verwarring aanleiding gevenden term aan Pierre Janet, die er een van zijn werken naar betiteld heeft, te ontleenen) *der actie* bij dergelijke samenballingsverschijnselen teekent, of dat men het massaverschijnsel onderzoekt als een phaenomeen, dat *langzamerhand, geleidelijk aan, is gegroeid onder den invloed van wijzigingen, die zoowel in opvattingen, inzichten en denkbeelden als in de economische en maatschappelijke structuur en de groepsformaties achtereenvolgens hebben plaatsgegrepen*. Deze twee ver-

schijnselen houden wel een zeker verband, maar staan niet op één plan. Het laatste heeft nl. een *massamentaliteit* gekweekt, die men beter doet aan een afzonderlijk onderzoek te onderwerpen. Vandaar de gekozen titel: *Massa-actie en Massamentaliteit*. Als men hetgeen volgt in zijn geheel overziet, zal men opmerken, dat het zwaartepunt op dit laatste is komen te vallen, dit echter met dien verstande, dat zooveel mogelijk teksten ter verduidelijking zijn aangevoerd. Wij willen grootendeels anderen laten spreken en hen vergelijkend tegenover elkaar stellen.

Naar den opzet viel het geheel dus al in twee hoofddeelen uiteen. In het *eerste* zouden de teksten worden vooropgezet en daarop aansluitend een korte compareerende beschouwing worden gegeven. Op deze wijze leek het, dat het onderzoek, wat dit betreft, het in casu gewenschte inductieve element het best kon behouden. Hiermede kon echter dit deel nog niet als afgesloten worden beschouwd. De vraag immers kwam op naar een verklaring van hetgeen behandeld werd. Hiermede komt men aan een stuk toe dat (evenals hetgeen verder volgt), een meer theoretisch karakter draagt. Besproken worden daarin vooral de aansteking, de gewoontevorming en de structuurconstellaties, die men bij den enkeling in de collectiviteit voornamelijk aantreft. De geaardheid der diverse groepsformaties oefent daarbij weder een bepaalden invloed uit. Hiermede komt men echter op de beteekenis der economische, cultureele en sociale ontwikkelingsfactoren, waarmede de massamentaliteit samenhangt, en op deze wijze als vanzelf tot het *tweede* deel van ons aanvankelijk geprojecteerde onderzoek.

Een goed beginpunt hiervoor leek ons de vrijwording der geesten in verband met Humanisme, Renaissance en Reformatie en een exposé van de Vrijheids-, Gelijkheids- en Broederschapstrevingen met haar democratische, nationalistische en later ook internationalistische consequenties.

De enkeling wordt door dit alles — de opmerking is niet nieuw! — in verband met de verbeterde verkeersmogelijkheden, steeds meer onderworpen aan en afhankelijk van collectieve bindingen, regulatoren en „beschermers”. Deze laatsten worden echter ook steeds meer imperatief. De macht-is-recht theorie tiert b.v. in deze omstandigheden en in een dergelijke entourage welig. Naar aanleiding van dit alles leek het gewenscht, het op elkaar volgende „Droit divin des Rois, des Peuples et de l'Etat” nader te beschouwen en een woord te wijden aan heerschende opvattingen over fataliteit e.d., die groote beteekenis hebben voor die relaties tusschen enkeling en collectiviteit, welke van belang zijn bij het tot stand komen van de huidige, vaak zoo „politisierte” massa's.

Het aanwijzen van de uniformiteit in het verloop der massa-gebeurtenissen in de litteraire beschrijvingen is dus ten deele een inleiding, die het psychologische verloop der actie op zich aangeeft en aan de behandeling van de eigenlijke massamentaliteit voorafgaat.

Volledigheidshalve zij er op gewezen, dat ook de gebruikte litteraire stukken zelf op hun beurt weer passen in een bepaalde cultureel- en sociaal historische omlijsting. Dit lijkt duidelijk, wanneer men b.v. met Van Duinkerken aanneemt, dat de psychologische roman in zijn tegenwoordigen vorm gewoonlijk niets anders is dan een casuïstiek bij de romantische zedeleer¹⁾ en sluit weer in, dat de mentaliteit van iederen afzonderlijken schrijver of schrijfster in sterkere of zwakkere mate onder den invloed van den graad van massamentaliteit kan en ook wel zal hebben gestaan, die op een gegeven oogenblik in het maatschappelijk bestel valt aan te wijzen. Niet in de laatste plaats is het deze overweging, die ons er toe heeft gebracht, speciaal aan ontstaan en groei van die mentaliteit aandacht te schenken.

Men heeft, in den loop van de behandelde periode zoo goed als alles op inductieven grondslag gesteld en daarmede, ook wat de theorieën en opvattingen over het massaverschijnsel en de daarmede samenhangende problemen betreft, een „*va et vient du monde*” mogelijk gemaakt. Vastheid is daardoor maar al te vaak komen te ontbreken. Naar den stijl en den inhoud van de respectievelijke tijds-gewichten interpreteert en belicht men ook de massa en de vraagstukken, die zij opwerpt. Het scheen ons de moeite waard, dit meer speciaal te verduidelijken met behulp van een theorie van Broder Christiansen, om daarmede ons werk te besluiten.

In dezen oorspronkelijken opzet is echter — in verband met de tijdsomstandigheden — een wijziging aangebracht, die er toe heeft geleid, de vrij uitvoerige citaten, met de aantekeningen die wij daarin hadden geplaatst, weg te laten vallen. In plaats daarvan wordt nu, met een meer nauwkeurige opgave der passus, waar dit zonder te groote bezwaren mogelijk bleek, naar de auteurs en hun werk verwezen, terwijl terstond met de vergelijkende beschouwing begonnen wordt. Ook na het uitvallen der teksten blijkt de toegepaste indeeling voor het overige zeer goed te handhaven. Wij hopen, dat men zich ook nu de ietwat grootere moeite zal willen getroosten de genoemde boeken, voorzoover dit mogelijk is, op de aangegeven plaatsen op te slaan!

De citaten in het meer beschouwende gedeelte zijn, zowel als de

¹⁾ Katholiek Verzet, pag. 46.

nu gesupprimeerde teksten, min of meer „gelegentlich” gekozen, dus al naar gelang wij ze tegenkwamen of de aard van het bestudeerde materiaal verdere vingerwijzingen gaf. Met de theoretische uiteenzettingen beoogden wij een overzicht te geven van hetgeen ons in verband met het massaprobleem en eenige speciale kanten ervan het belangrijkste leek. De breedheid van het onderwerp noodzaakte echter tot beperking en dit werkte weer een persoonlijk eclecticisme in de hand, dat zijn aantrekkelijke zijde heeft, maar van den anderen kant ook weer niet van bezwaren ontbloot is. Misschien dat een ander het op andere wijze zou hebben gedaan, met andere schrijvers en andere bewijsplaatsen zou zijn gekomen, die eventueel beter waren geweest. Wij willen de mogelijkheid daarvan niet ontkennen en zijn tevreden, wanneer uit hetgeen volgt blijken zou, dat deze poging tot een vergelijkend en verklarend onderzoek aan de hand van teksten vruchtbaar genoeg is geweest, om een aanbeveling te leveren voor toepassing op ander en misschien nauwer omschreven terrein.

EERSTE HOOFDSTUK.

VERWIJZING NAAR TEKSTEN EN VERGELIJKEND COMMENTAAR.

De hieronder volgende comparatieve bespreking heeft betrekking op:

1. Jules Barbey d' Aurevilly, *L'Enfermée*; voornamelijk caput XIII, pag. 249—285.
2. Stanislas Reymont, *Les Paysans*; voornamelijk deel IV, caput XIII, pag. 363—389.
3. Félix Bogaerts, *Lord Strafford*; voornamelijk caput VIII, pag. 119—164.
4. Gustave Flaubert, *Salammbô*; voornamelijk pag. 9—14, 28—32, en 185—190.
5. William Shakespeare, *Julius Caesar*; 3e acte.
6. Alessandro Manzoni, *I Promessi Sposi*; voorn. caput XII en XIII, pag. 181—207.
7. Hermann Sudermann, *Der Katzensteg*; *Passim*; voorn. pag. 69—125 en 276—338.
8. Thomas Mann, *Buddenbrooks*; pag. 174—186.
9. Jo v. Ammers-Küller, *Heeren, Knechten en Vrouwen*; voorn. caput VIII, pag. 205—225 en caput IX.
10. A. M. de Jong, *Het Evangelie van den Haat*; voorn. 64—72.
11. Bernard Kellerman, *Der Tunnel*; voorn. 216—225 en 319—325.
12. Ernst Toller, *Massamensch*; (toneelstuk) *passim*.
13. Tolstoï (L.), *Krieg und Frieden*, I, 354—356, en eenige kleinere passages uit andere auteurs als *litteraire* en:
14. Tacitus, *Annales*; caput 16—50.
15. Wagenaar en Gebhardt over het Aansprekersoproer.
16. Maxime du Camp, *Souvenirs de l'an 1848*; voorn. pag. 1—92.
17. G. F. von Jenssen-Tusch, *Die Verschwörung gegen die Königin Caroline-Mathilde und den Grafen Struensee u. Brandt*; pag. 130 sqq. en 165 sqq.
18. Discours met den Cipier aan de Gevangenpoort, naar aanleiding van den moord op de De Witten. ¹⁾
19. Vlieger, *Dageraad der Volksbevrijding* (over het Palingoproer) pag. 189 sqq., als meer *historische* stukken.

¹⁾ Zie Litteratuurlijst.

Dit is dus een opgave van een serie verhalen, waaruit het voor ons doel belangrijkste wordt besproken. Vanzelf spreekt, dat de volledige gang der gebeurtenissen, zooals deze laatste door de schrijvers zelf ontwikkeld is, onder een dergelijke verbroekeling en isolatie heeft moeten lijden. Wat dit betreft, is het doorlezen van elk respectievelijk geheel de eenige remedie. Hiervan afgezien, valt in de beschrijvingen vooral het volgende op.

Er is doorgaans sprake van een collectieve verontwaardiging, die zich — mede beïnvloed door de houding van een of meer leiders en hun, althans ten deele, meer persoonlijk gekleurde gevoelens — baan breekt in een als gerechtvaardigd en gemotiveerd aangevoelde „strafactie”. Pas langzaam, met het zien van de gevolgen, dringt het besef door, dat de grenzen van hetgeen toelaatbaar is zijn overschreden. Op het hoogtepunt van de opgezweepte gemoedsgesteldheid spreekt men over de daad nog als over een rechtvaardige, terwijl pas in de tot rust gekomen gemoederen het bewustzijn veld wint, dat een misdrijf heeft plaatsgevonden (d’Aurevilly, Sudermann, Reymont enz.). Scherp wordt dikwijls uitgebeeld, hoe de getroffen persoon soms niet de hoofdschuldige is, maar een bliksemafleider; degenen, die het eigenlijk zouden moeten ontgelden, kunnen namelijk door hun positie of hoe dan ook, b.v. door het feit, dat zij zich verwijderd hebben, onaantastbaar zijn. In dergelijke gevallen gelden een of meer anderen, die met den eigenlijk schuldige in verband gebracht worden en in wie men de belichaming van den boozen geest ziet, als gepaste substitutieobjecten; vaak zijn zij min of meer toevallig als zoodanig onder de algemeene aandacht gebracht (La Clotte bij d’Aurevilly; Jagusia in plaats van den burgemeester bij Reymont; Regine in Sudermann’s „Katzensteg” enz.).

In romans komen de scènes, die de uitbarsting geven, vaak achter in het boek. Dit lijkt een onnoozele opmerking; wij maken haar alleen, om er op te wijzen, dat een heele voorgeschiedenis, die de toenemende spanning verklaart en aannemelijk moet maken, vooraf pleegt te gaan. Bevreemden kan dit niet; het toont slechts, dat er een voedingsbodem bestaat, waarop meer of minder gecompliceerde elementen en factoren meer of minder bevruchtend ingewerkt hebben. Alle schrijvers, vooral de litteraire auteurs, leggen sterk den nadruk op het emotioneele element, dat bij een ieder der deelnemers aan de actie aanwezig, door de sterke opeenpakking (langs den weg der onderlinge aansteking) nog wordt verhevigd. Van redelijk denken is geen sprake meer, er is een gemeenschappelijke temperatuur geschapen, die de kookhitte

zeer nabij komt. Met termen van dien zin (als ziedend, kokend, bruisend e.d.) wordt dan ook gaarne gewerkt. Degenen onder het publiek, die zich niet door de emotie van het oogenblik laten medesleepen, trekken zich òf terug (Antek e.a. bij Reymont) òf zien van het bieden van weerstand, van het oproeien tegen den stroom na eenige halfschuchtere pogingen af, wanneer zij merken, dat deze zonder resultaat blijven of voor hen persoonlijk een bron van gevaar worden (Renzo bij Manzoni, Henri Havelton bij Bogaerts b.v.). Bij alle schrijvers vindt men, dat de suggestibiliteit van den enkeling in de massa opvallend groot is, alsmede dat een zekere gemeenschappelijke gepraedisponneerd- en gerichtheid reeds van het begin af aanwezig is. Het verschil tusschen de toeschouwers en hen, die meedoen verdwijnt. d'Aurevilly laat b.v., evenals anderen, goed merken, dat de besmetting groot was door het nauwe contact der personen. Men lette er ook op, hoe deze nog meer worden samengeperst door den toeloop der achtersten, de nieuwsgierigen, die, over de schouders der voor hen verzamelden heen kijkend, het voor deelnemers, die wel graag zouden willen „uitknijpen”, practisch ondoenlijk maken ergens een goed heenkomen te zoeken. Is de betoovering na de daad eenmaal verbroken, dan zal men van den weeromstuit doorgaans kunnen waarnemen, dat de schuldbewusten zich zoo veel mogelijk in alle richtingen en windhoeken verspreiden. Dàn is er, in tegenstelling met zoo juist, een opvallende ruimte in tijd en plaats.

Boven teekenden wij reeds aan, dat sommigen, die zich onbehagelijk voelen, zich al van te voren op veiligen afstand houden, of, zoo zij door een zekere nieuwsgierigheid in de menigte terecht zijn gekomen, zich door de overgrote meerderheid der omstanders en hun meening laten uitschakelen en ten slotte mondje toe houden. Dit hoeft echter niet altijd lafheid zonder meer te zijn. Sensibelen naturen, die er onverwachts midden in zitten, kan de schrik letterlijk zoo om het hart slaan, dat panische verstijvings- en verlamningsverschijnselen optreden; zoo staan de geestelijken in d'Aurevilly's „L'Ensorcelée” „rigides d'horreur et livides”. Deze personen maken echter gewoonlijk geen deel uit van de bezeten collectiviteit.

Deze collectiviteit is wraakzuchtig, in dien zin tenminste, dat zij bestraffing en genoegdoening verlangt. Ook hiermede moet het wel samenhangen, dat het zien van bloed, dat vloeit, de „dronkenschap” (ook dit is een vaak terugkomende term!) aanvankelijk nog grooter maakt. Het sterkst, om niet te zeggen romantisch bizar, komt dit tot uiting in Flaubert's Salammbô, als de bevolking van Carthago in de slotscène haast niet weet, hoe geraffineerd zij de lichamelijke

mishandeling maken moet. Flaubert brengt ook — in de aangehaalde stukken wordt dit alleen door hem met name genoemd — deze massa-emotionaliteit met de sexueele instincten in verband (zooals dat door verschillende theoretici, Freud voorop, wordt gedaan), als hij op de houding der vrouwelijke aanwezigen ten opzichte van Matho wijst. Het emotioneele kan gevaar loopen, in sadisme te ontaarden, b.v. wanneer — ook bij Flaubert — de soldaten met kennelijk plezier het water, waarin visschen zwemmen, laten koken.

De heftigheid der volkswede zal op de hardheid der maatregelen zonder twijfel van invloed zijn. Wanneer dan ook in Du Camp's „Souvenirs” een muitende menigte een officier, die bij het charge maken uitglijdt en van zijn paard valt, eerst weer in het zadel helpt en vervolgens het op een loopen zet, dan heeft dit te veel weg van een soort collegiale verhouding, om aan te kunnen nemen, dat een diepgaande verbittering aanwezig zou zijn. Er mochten dan b.v. in dit geval al grieven zijn, die tot relletjes leidden, de objectiviteit en de nuchterheid was klaarblijkelijk nog altijd groot genoeg om den persoon van den officier te onderscheiden van de zaak, die hij verdedigde. Bij een dergelijke geestesgesteldheid der deelnemers loopt het met „revoluties” meestal nog wel los, zoolang zich tenminste geen gebeurtenissen voordoen, die een verscherping van den toestand en van de stemming teweegbrengen. Du Camp beschrijft in zijn relaas, hoe dergelijke omstandigheden („Le coup de feu de Lagrange”) zich wèl voordeden met de betreuenswaardige consequenties van dien.

Een andere voorstelling van een gezapige, om niet te zeggen sullige, salonrevolutie vindt men in het genoemde stuk uit Mann's „Buddenbrooks”. Ten tijde, dat consul Buddenbrook op het bordes van het raadhuis treedt, teneinde de „massa” te kalmeeren, bestaan de symptomen nog maar uit een ingeslagen ruit en het feit, dat, hoewel het reeds avond is, er geen straatlantaarns branden. Corl Smolt is een jongen, die wel eens een verzetje wil hebben en „Revolutschion” wenscht, omdat iedereen zulks doet en het daarom wel goed staat. Hoe onbeteekenend en ongevaarlijk hij is, blijkt al uit de armzalige argumentatie, die hij ten beste geeft. (Hij gooit het op het verlangen naar een republiek, om als hij hoort, dat die er al is, er nog een tweede bij te vragen.) Dergelijke „oproerlingen” zou men zonder vermelding kunnen voorbijgaan, ware het niet, dat zij er een fraaie illustratie voor leveren, hoe velen met opstootjes en massa-acties meedoen, zonder dat er een ernstige objectieve aanleiding aanwezig is. Want men zal toch wel mogen aannemen, dat de wensch van een republiek naast de reeds bestaande toch wel niet de eenige grond zal zijn geweest voor

het niet functionneeren der straatverlichting. Terecht voelt de consul dit laatste aan als een symptoom van heel wat ernstiger beteekenis dan de medeplichtigheid van Corl Smolt, die dan ook al gauw beleefd zijn pet afneemt en fluks het koetsje voor den vader van den consul gaat halen. Deze heeft er n.l. genoeg van op het raadhuis te moeten wachten tot de rel verlopen is en wil aan tafel. Het incident sluit met algemeene hilariteit. Toch moet er wel het een of ander gebroeid hebben.

Bij dergelijke onbeteekenende samenscholingen kan men trouwens vaker humoristische trekjes opmerken, zoo b.v. als tijdens het „Aansprekersoproer” de heer de Vicq zich naar zijn huis begeeft, waarvoor zich een menigte verzamelt, die wel eens plunderneigingen zou kunnen gaan botvieren. Als hij dan op een wel wat weeïge manier de goegemeent beminnelijk huiswaarts maant, adviseert hem b.v. een der omstanders: „Set je hoed maar op”; dien had hij klaarblijkelijk tijdens zijn toespraak zoetsappig in de hand gehouden.

Toch geven kleine incidenten al vaak een vingerwijzing, dat voorzichtigheid en tactisch optreden gewenscht is. Als Du Camp aan een kellner vertelt, hoe hij op een wandeling door de rumoerige stad — vóór de eigenlijke losbarsting — gezien heeft, dat men houten en rieten voorwerpen, als b.v. buitenstaande stoelen, te hoop werpt en aanstalten maakt deze in brand te steken, dan zegt de man somber: „Zoo begon het in '30 ook!” (een dergelijk vreugdevuur eveneens bij Manzoni).

Uit plaatsen in de vele genoemde werken krijgt men den indruk, dat de auteurs deze massahandelingen beschouwen als zuivere *machtsquaesties*. Wij bedoelen hiermede, dat die handelingen bij hen door de deelnemers worden gesteld in het besef, als de „sterkste” partij ongestraft hun gang te kunnen gaan. Uit de *capita* van Tacitus' *Annales*, die wij boven aanwezen, spreekt dit al zeer duidelijk. Het bewustzijn bij de soldaten, dat zij hun zin kunnen doordrijven, maakt hen bandeloos. Zij merken, dat hooggeplaatste officieren, of zij het willen of niet, voor hen — soldaten — de rol van afgezant moeten spelen en daarmede wordt hun optreden naar buiten toe driester. Juist in tegenstelling hiermede merkt men op, dat de „bende” in haar schulp kruipt wanneer zij staat tegenover personen, die een zekere autoriteit uitstralen, ontzag in boezemen. Uiterlijke factoren, als rijzige figuur e.d., spelen daar ook een rol bij. De leiding, die eerst geen weerstand durft bieden, doet dit wèl, zoo gauw zij merkt, dat de fut — het gevaar! — bij de opstandelingen er uit is door de bijgeloovige angst voor de maansverduistering, die als een slecht voorteken wordt

opgevat. Wanneer Drusus er een eind aan maken wil, is het eerste wat hij doet, de homogeniteit in het kamp zijner tegenstanders materieel en psychisch zooveel mogelijk verbrokkelen („divide et impera“!), door de legioenen van elkaar af te scheiden en de strategische knooppunten in de legerplaats met zijn eigen mannen te bezetten. Met moreele middelen (het advies: „discedite a contactu et dividite turbidos“), door op hun eergevoel te werken, poogt hij verder eerst het „bloc“ te splijten; met andere woorden: *hij stuurt zoowel aan op een structuurverandering in de massa zelf als op het in eigen hand verzamelen van de materiele troeven (machtsoverwicht)*; het een met het andere samen levert de grootste kans op succes op. Zoo gaat het vaak . . .

Bijna steeds is opgezweepte emotionaliteit samen met het bewustzijn straffeloos zijn gang te kunnen gaan — afwisselend kan het een dan wel het ander op den voorgrond treden — punt van uitgang bij de erupties. Dit blijkt ook bij Bogaerts; het volk voelt zich machtig na Pym's woorden, ze groeien er in, dat hij den koning eens goed op zijn nummer heeft gezet en als het ware zonder de minste hoogachting heeft durven spreken. Bij Jo van Ammers-Küller voelt ook burgemeester Tavelinck, dat het machtsoverwicht niet meer bij hem berust, maar is overgegaan op de verbeterden achter hem aan rennende massa.

Menschen, die het hoofd koel houden en verder zien dan de gebeurtenissen van het oogenblik, zullen zich ook te midden van heftige en radicale elementen niet zoo gauw in vervoering laten brengen en er tevens bij anderen het beste den domper op kunnen zetten. Een mooi staaltje is het geringschattende air, waarmee een der personen bij Manzoni (bij Jo van Ammers-Küller gebeurt juist datgene, wat deze man verwacht!) op de plunderende en tierende massa neerziet en zijn meening uit op een wijze, waardoor uitdrukking wordt gegeven aan de volgende gedachte: „Ik ben zoo gek niet; die lui denken nu wel, dat ze onder den dekmantel der anonymiteit hun gang kunnen gaan, maar morgen worden ze er toch bijgelapt; er loopen hier toch immers verraders genoeg rond, die opletten of ze niet wat zullen kunnen verdienen door iemand over te brieven. Dank je wel!“ Degene, die zoo redeneert, is het type van een man, die koel verstandelijk, berekenend zelfs, tegenover het geval staat, de machtsfactoren tegen elkaar afweegt, zijn balans opmaakt en dáárop uiteindelijk zijn handelingen instelt. Wat overigens die bakkerijplunderingen in Milaan bij Manzoni betreft, men zal deze afkeuren, maar mag er niet bij vergeten, dat het volk een recht op dit brood meende te bezitten. Zij dachten: „De rijken hebben hun provisiekast vol en daar mag voor ons wel eenige compensatie tegenover staan.“

Een moreele verontwaardiging, die min of meer objectief gemotiveerd is of althans als zoodanig wordt gevoeld, ligt — men kan dit niet genoeg herhalen — in de aanvangsphase aan de meeste massa-uitbarstingen ten grondslag. De gedachtengang is wel deze, dat men zich zelf helpen wil, omdat het dan ten minste in ieder geval vlugger gaat en er anders misschien wel heelemaal niets gebeurt. Van de rechtmatigheid der aanspraken is men doorgaans al a priori overtuigd. Tijdens het verloop van de actie treden dan, in samenhang met de begeleidende omstandigheden en den invloed der volksmenners, veranderingen op in de structuur der massa. Deze veranderingen geven aan de opeenvolgende acties een gewijzigd aanzien. Dit laatste is belangrijk. Al de verschillende massa's, die wij tot nog toe tegenkwamen, hadden een eigen geaardheid; geen van hen kan men zonder meer met een van de andere verwisselen, niettegenstaande de vele punten van overeenkomst. Elk dier massa's heeft haar eigen groepsformatie en haar eigen concrete tendenties; maar ook in de massa van eenzelfde aangegeven voorbeeld zien wij tijdens het verloop van zaken verandering optreden. Zeer duidelijk is dit b.v. in de scène uit Shakespeare's „Julius Caesar”.

In het begin, als Brutus spreken gaat, is Rome verbijsterd over den gewelddadigen dood van Caesar. De burgers willen een motiveering hooren, de redenen vernemen, die tot de daad hebben geleid. Zij staan bovenal *critisch* tegenover het feit, hetgeen b.v. hieruit blijkt, dat zij zich in twee groepen splitsen, teneinde zoowel de apologie van Brutus als die van Cassius te hooren en die dan aan elkaar te toetsen. Dit standpunt wijst op een groote mate van objectiviteit. Brutus werkt op hun eergevoel van vrije Romeinen. Zij kunnen zich juist op grond daarvan, zoo zet hij uiteen, onmogelijk beledigd gevoelen. Caesar is als een verrader gestraft. Het recht eischte dit. Dat hij Brutus, persoonlijk een groot vriend van Caesar, het vonnis heeft moeten voltrekken is dubbel pijnlijk voor hem geweest, maar . . . Plicht voor alles! Zij mogen en moeten zelfs, eventueel, met hem, Brutus, op gelijke wijze handelen. Dan stuurt hij hen naar Antonius toe en hoopt nog, dat deze zijn vriend Caesar als mensch zooveel mogelijk lof zal toezwaaien. Brutus' houding is een en al ridderlijkheid en hij heeft daarvan ook zijn toehoorders overtuigd. Deze gaan nu naar de plaats, waar Antonius spreken zal (bij Caesar's lijk). Antonius is door en door gewiekst, hij voelt, dat hij de overheerschende tendenties op het oogenblik tegen datgene heeft, wat hij bereiken wil. Hij moet dus eerst een herconstructie in de massa aanbrengen, een andere massa scheppen.

Een directe aanval op Brutus zal haar uitwerking missen, misschien zelfs de tegenovergestelde resultaten opleveren, neen het moet anders gebeuren . . . Hij weerlegt heel geleidelijk de „fabel” van Caesar’s eerzucht. Pas als dat lukt, is de massa het haar momenteel nog bindende Leitmotiv kwijt. Zij moet er toe gebracht worden den dood van Caesar als een móórd te zien. Antonius wil de massa tot „rage and mutiny” brengen, er een woeste horde van maken, een massa waarbij het emotioneele en onevenwichtige moment op den voorgrond treedt. Dit geschiedt echter met een duivelsche geslepenheid. Hij moet de zoo juist aangekweekte devotie, waarmee de burgers tegen Brutus ópzien, weer overbrengen op Caesar. Dat gaat voorzichtig, langs de wegen der geleidelijkheid met aanvankelijk oprecht aandoende strijkages jegens Brutus en Cassius c.s., de zoogenaamde „honourable men”; de toon dezer woorden gaat echter over verschillende tusschenphases — welke zelfs door een voordrachtskunstenaar slechts moeilijk weergegeven kunnen worden — van een quasi-oprechte waardeering naar een gemeene insinuatie toe. Ingegoten moet de menschen worden, dat Caesar de nobelste mensch is, die ooit heeft bestaan. Tot in hun kindskinderen moeten de Romeinen er Caesar dankbaar voor zijn, dat hij heeft geleefd. Dit praesteert Antonius onder andere door de truc met het testament. Hij maakt de omstanders (vulgair uitgedrukt) „lekker”, door het niet openbaar te willen maken — anders zouden hun handen te veel gaan jeuken om Brutus en zijn aanhang de les te lezen — en grijpt er pas later, op een goed psychologisch oogenblik, weer op terug. Voorts bespeelt Antonius de emotioneele snaren nog op een andere wijze, hij toont den verzamelden Caesar’s wonden, eerst aan den mantel, dan (verheftiging der gevoelens) aan het stoffelijk overschot zelf, met het etiket van den dader aan elke wond. De woedende massa vuurt hij tot al maar scherper wraakzucht aan en laat zich een paar maal de term „mutiny”, opstand, mouterij ontvallen, quasi om het volk er van af te houden en misschien ook om zich zelve formeel te dekken, in werkelijkheid echter om zijn gehoor de gedachte zoo in te prenten, dat dit er mee vertrouwd raakt. (Iets dergelijks doet ook de oude waard bij Sudermann, die zich o.a. klaarblijkelijk op zijn buffetjuffrouw als getuige à décharge wil kunnen beroepen). Wanneer dan de massa van zoeven tot een emotioneelbloedgierige àndere massa gereconstrueerd is en wegstormt op zoek naar prooi (het object is gegeven!), kan de menner zijn dekmantel afwerpen: „Mischief thou art afoot” . . . enz.!

Dit als voorbeeld van een bepaalde, concrete structuurverandering.

Die welke men het meeste vindt, is er een, waarbij de „moordlust” (wraak en straf!) plaats maakt voor plunderzucht. De vernielzucht vormt in de beschrijvingen vaak een overgangsstadium tusschen beide. Herhaaldelijk zijn de verschillende massa-acties over meer dagen verdeeld. In het „Aanspreekersoproer” werden b.v. den eersten dag zij, die plunderden, zelf aangevallen. Stuksmijten mocht, „achteroverdrukken” mocht niet. De strooptocht naar het huis van De Pinto zou pas een dag later hebben plaatsgegrepen (toen het oorspronkelijk gevoel van ondervonden onrecht was weggezaakt, maar de brood-dronkenheid juist was verhevigd?). De bronnen zijn het hier alleen over de dateering van deze laatste episode van het oproer niet eens.

Uit het voorbeeld bij Shakespeare, dat wij hierboven gaven, is wel reeds duidelijk geworden, welk een belangrijke rol men den *männer* bij het vormen en wijzigen van een massastructuur spelen laat. In alle stukken heeft de demagoog de handen vol (bij Sudermann, bij Tacitus, bij d’Aureville, bij Bogaerts, bij Kellermann enz.) en in de meeste gevallen is zijn rol niet geflatteerd ook; hij zweept de collectieve emotie op en scheidt zooveel mogelijk voorwaarden, die gunstig zijn voor een explosie. Vanzelfsprekend kan hij ook andersom werken, het vuurtje dooven, de opgewondenheid en agressiviteit verminderen. Dit laatste b.v. doet Renzo — dien men overigens moeilijk een volksmänner noemen kan! — bij Manzoni en de kapitein van de wacht bij denzelfde; Drusus bij Tacitus; Francois de Vicq bij het „Aanspreekersoproer”; Gisson bij Flaubert; La Clotte zelf (!) bij d’Aureville enz.. In verschillende litteraire werken ziet men soms twee personen in dit opzicht tegen elkaar inwerken, hetgeen in een roman natuurlijk een zeer pakkend effect oplevert.

De opzweepers willen het gevoel van bedreigdheid met dat van ondervonden onrecht vergrooten, probeeren opwerpen van meer redelijken aard te omzeilen of te ontzenuwen en wijzen op het zekere succes, de volkomen gemotiveerdheid van een ingrijpen enz.; zij, die kalmeeren, werken met precies er aan tegenovergestelde middelen (althans wanneer zij zich niet hebben laten intimideeren). Afwisselend blijven de mannen er bij en doen zij mee ofwel trekken zij zich terug; in het laatste geval laten zij de massa het vuile werk doen en blijven zelf buiten schot. Men vergelijke hiertoe eens Augé bij d’Aureville met Merckel bij Sudermann. Op één lijn staan deze figuren dan ook overigens niet. Augé is veel meer „patient” dan dit bij den ouden waard het geval is.

De auteurs constateeren herhaaldelijk, dat de deelnemers aan de

actie een phase doormaken, waarin zij zich onzeker beginnen te voelen; dan zoeken zij een steunpunt en vinden dit b.v. in bruut geweld: „Praesidium ab audacia mutuatur”, zegt Tacitus op een gegeven moment, en „l’homme réagit contre la peur de son âme et alors il devient fou d’audace”, is de meening van d’Aurevilly. Het is een hypercompensatie van angst door vermetelheid. Met dit bruut geweld, deze audacia, hangt een versneld verloop der handelingen samen. De bewegingen worden abrupter, heftiger, minder overwogen en verstandelijk geremd, „gaan” wordt „rennen” enz.. Ook bij Reymont loopen ze met de kar, waarop Jagusia ligt, al maar harder. In die phase gaan de gebeurtenissen zonder verder redelijk overleg, als het ware onder den invloed der „zwaartekracht”. Op een zeker oogenblik moet er echter een hoogtepunt bereikt zijn, dat zich b.v. in een onzekerheid, in een vertraging en besluiteloosheid uit, een soort: „il n’y a plus de quoi”, een vacuum. Daarmede valt de „betoovering”, „beneveling”, „omfloering” of welke benaming men er verder ook aan geven moge, weg om plaats te maken voor een ontzuigend realiteitsbesef. Een voor een sluipen de daders heen, liefst onopgemerkt. Er hangt iets navrants, dat verder moeilijk onder woorden te brengen valt, in de lucht, dat op de heele levende of doode omgeving drukt, er als het ware uit spreekt.

Dit is wel het voornaamste, dat in de aangehaalde stukken telkens en telkens weer terugkeert. Voor den lezer, die de besproken stukken heeft doorgenomen, is dit wel duidelijk. Hij zal de bewijspplaatsen zoowel daaruit, als uit hetgeen hem verder nog aan voorbeelden bekend mocht zijn, gemakkelijk kunnen aanvullen. Dat andere specimina principieele afwijkingen zouden vertoonen, lijkt niet zeer waarschijnlijk. Het systematische verloop van dergelijke gebeurtenissen is vrij constant en daarbij ook eigenlijk eenvoudig. Nadruk wordt gelegd op *de samenballing der personen, de emotionaliteit, het verminderde verantwoordelijkheids- en het vermeerderde machtsgevoel, als mede op de vatbaarheid voor indrukken, die binnen het kader van de overheerschende gemoedsgesteldheid vallen*. Deze toegankelijkheid gaat zelfs zoover, dat volkomen fictieve beweringen — natuurlijk mits zij niet al a priori voor onmogelijk gehouden moeten worden — alsmede zulke, waarvan bij een even rustig nadenken de onwaarschijnlijkheid terstond aan den dag zou zijn getreden, grif voor waarheid worden aanvaard. Bij Tacitus slaagt b.v. een der soldaten er in, zijn kameraden op te zweepen door het verhaal van de afschuwelijke wreedheden, die zijn broer — de man had nooit bestaan! — te verduren had gehad;

bij Manzoni wordt Renzo eerst voor een spion van Ferrer en dan („Fama crescit eundo”) voor Ferrer zelf, die zich verkleed zou hebben, uitgekreten; bij Flaubert vinden wij hetzelfde: Spendius gooit eerst een proefballonnetje op, als hij een redevoering van een der superieuren onderbreekt en „met edele verontwaardiging” vraagt, of zij de verschrikkelijke en onteerende dreigementen van Gisco niet hadden verstaan. De aanwezigen, die van alles, dat deze hun verteld had, alleen maar een paar namen verstaan hadden, omdat zij geen Phoenicisch kenden, kijken elkaar eerst even onthutst aan en knikken dan van ja. Zij waren op Gisco toch al niet erg gebrand en namen graag aan, dat de man het compromitteerende, dat Spendius hem in den mond legde, ook werkelijk gezegd had. Poogt echter iemand een meening ingang te doen vinden, welke niet met de heerschende tendenties overeenkomt, dan is, vooral wanneer zij tegen deze laatste ingaat, het resultaat geheel anders en bestaat dit in een hoongelach of iets ergers.

Nog iets anders valt in de verschillende aangehaalde passages op, het herhaald gebruik n.l. van schimpdichten, zooals het „de chirurgyn van Ouderkerk” bij Jo v. Ammers-Küller, het „Unsren gnädigen Herrn von Schranden” bij Sudermann enz.; daarin worden de persoonlijke grieven als het ware onder één noemer gebracht, individueele verschillen vergroefd en tot een gemiddelde herleid; men constateert er een gemeenschappelijkheid van gevoelens in en ontleent daaruit voor het eigen geval een verontschuldiging, mogelijk ook een versterking.

Wij noemden hierboven de factoren, waarop door de auteurs, die massa-acties beschrijven, vooral de nadruk wordt gelegd. In het algemeen kan men waarnemen, dat door theoretische beschouwers van massaproblemen dezelfde opvattingen gehuldigd worden. Vreemd is dit echter niet, als men bedenkt, dat zij veelal een dankbaar gebruik zullen hebben gemaakt van het materiaal, dat deze schrijvers boden. Allen behandelden zij immers dezelfde verschijnselen; het verschil ligt vooral hierin, dat de auteurs op grond van observatie, ófwel op grond van loutere intuïtie beschrijven, wat door de theoretici kritischer wordt nagegaan en wetenschappelijker gesystematiseerd en verklaard.

Deze overeenkomst wekt dus geen bevreemding; van den anderen kant scheidt zij grooter zekerheid. Bedenklijk is echter, dat velen, auteurs zoowel als theoretici, zeer uiteenlopende verzamelingen van personen tot „massa” stempelen en dan klakkeloos de kenmerken, waarover wij spraken, op deze van toepassing verklaren. Sommigen echter — en er komen er gelukkig steeds meer — gaan tenminste zoo ver, onderscheid te maken tusschen verschillend gestructureerde

massa's en laten dan de bedoelde factoren vooral hun rol spelen bij die, welke niet georganiseerd zijn („Mob” tegenover „Crowd”; „Foule” tegenover „Masse”). Wij willen dit verduidelijken aan de hand van de beschrijving, die Mac-Dougall ¹⁾ van de „mob” of „unorganised crowd” geeft:

„It is excessively emotional, impulsive, violent, fickle, inconsistent, irresolute and extreme in action, displaying only the coarser emotions and the less refined sentiments, extremely suggestible, careless in deliberation, hasty in judgement, incapable of any but the simpler and imperfect forms of reasoning; easily swayed and led, lacking in selfconsciousness, devoid of selfrespect and of sense of responsibility, and apt to be carried away by the consciousness of its own forces, so that it tends to produce all the manifestations we have heard to expect of any irresponsible and absolute power. Hence its behaviour is like that of an unruly child or an untutored passionate savage in a strange situation, rather than that of its average member; and in the worst cases it is like that of a wild beast, rather than like that of human beings.”

Tot zoover was practisch alles zuiver inductief, beschrijvend. Nu echter zal men willen weten, hoe deze op ervaringsgronden algemeen geaccepteerde verschijnselen te verklaren zijn.

¹⁾ The group mind, pag. 45.

TWEEDE HOOFDSTUK.

PROEVE VAN EEN VERKLARING DER PSYCHOLOGISCHE VERSCIJNSELEN, DIE WIJ IN HET VOORAFGAANDE TEGENKWAMEN.

Allen, die zich met het verklaren van massa-acties bezighouden, zoeken de sleutel op het raadsel in het overheerschen van een wederkeerige emotioneel gekleurde beïnvloeding. Zeer begrijpelijk is het dan ook, dat men zich in de eerste plaats een beter begrip ziet eigen te maken van de wijze, waarop gevoelens van sympathie en antipathie b.v. worden medegedeeld en overgebracht. In het middenpunt van dergelijke beschouwingen staat vaak een phaenomenologische beschrijving van Scheler, die onderscheid maakt tusschen „Nachfühlen”, „Mitfühlen”, „Gefühlsansteckung” en „Einsfühlen”.

In „Mensch en Maatschappij” van Januari en Maart 1939 heeft Mr. Overbeek in een tweetal artikelen de resultaten van een merkwaardig onderzoek in een volkstheater samengevat en getoetst aan de indeeling en de opvatting van Scheler. Wat hij zegt komt in hoofdzaak op het volgende neer:

1) „*Nachfühlen*” is niet een eigenlijk deelnemen aan, maar eerder een begrijpen van het gevoel van een ander. Echter niet een weten of oordeel vellen, maar een voelend begrijpen door het navoelen van de qualiteit ervan, zonder dat dit een soortgelijk gevoel in ons wakker roept. Men constateert het alleen buiten zich, als het in de phantasie naar voren halen van een eens gezien beeld. Het is volgens Scheler te verklaren als een phenomeen van eigen geaardheid, dat het beste door introspectie te benaderen valt (verklaren of herleiden is volgens Scheler niet mogelijk). Nederlandsche term „aanvoelen”.

2) „*Mitfühlen*” is een werkelijk gevoel (mede-voelen en mede-lijden). Dit kan zijn:

A: Een met elkaar samenvoelen; het voelen van meerdere personen is dan gelijktijdig op één object gericht. De een voelt dan niet de smart, omdat de ander deze voelt, maar hun leed is gelijkelijk op hetzelfde object gericht. Het eenige verschil, dat er bestaat tusschen dit meevoelen en een zuiver persoonlijk gevoel, is het bewustzijn (in het eerste geval) van de smart van een ander naast het gevoel van eigen smart, welk bewustzijn het voelen van de eigen smart beïnvloedt.

B: Een voelen, dat voorafgegaan wordt door de act van het waarnemen en begrijpen van het gevoel van een ander, door een „*nachfühlen*” van dat gevoel. Het zoo tot ons gekomen gevoel van een ander wordt nu bij ons het object van een gelijksoortig gevoel. Hierbij valt dan weer gevoelsfunctie en gevoelstoestand

te onderscheiden (lijden van pijn: functie; hebben van pijn: toestand). Bij persoonlijke gevoelens van leed en pijn (ook vreugde b.v.) zijn beide vereenigd in één persoon. Het hebben van pijn nu is intensief onbegrensd, terwijl het lijden van (of misschien beter *onder W.*) pijn niet boven een zekere grens uitkomt; wordt boven deze grens de pijn intenser, dan blijft volgens Scheler daarbij het lijden onder de pijn toch hetzelfde, al kan ook het bewustzijn meer pijn te hebben, blijven bestaan. Bij dezen tweeden vorm van mede-voelen nu zijn functie en toestand over meerdere personen verdeeld. A. beleeft vreugde en pijn (functie en toestand); B. „fühlt mit“ (alleen *functie*). Scheler zet dan verder uiteen, hoe hiervoor noodig is, dat B. de oorzaak van A.'s gevoel kent, omdat die oorzaak mede de grond is voor A.'s gevoel. Kent B. die oorzaak niet, maar neemt hij alleen de smart- of vreugdeuitingen waar, dan heeft men te doen met:

3). „*Gefühlsansteckung*“. Bij dit verschijnsel is geen sprake meer van een „nachfühlen“. Juist in tegenstelling met het medevoelen wordt het gevoel hier beleefd als betrekking hebbend op het voelende subject zelf; slechts de causale oorsprong gaat terug op een ander. Als ik somber gestemd raak, doordat ik in een gedrukt gezelschap kom, dan denk ik bij dat somber-zijn niet aan de mogelijke gevoelens, die bij dat gezelschap heerschen; maar als ik dan bij mijzelf naga, hoe het komt, dat ik plotseling somber gestemd raak, dan begrijp ik, dat dit zijn oorsprong vindt in het zien van al die bedrukte gezichten. Het typeerende van het medevoelen is het gericht-zijn op de smart van een ander, het feit dus, dat het niet idio- maar heteropathisch is. Het is een werkelijk gevoel, doch van een slechts geringe intensiteit en duurzaamheid.

Sympathie

Tot zoover Overbeek's samenvatting. Scheler zelf maakt dit onderscheid tusschen idio- en heteropathisch vooral naar aanleiding van de „Einsfühlung, resp. Einsetzung“, die hij als een „gesteigerter“, als een „Grenzfall“ van de aansteeking ziet en als een identificatie, die zoowel onwillekeurig als onbewust plaats grijpt. Deze „Einsfühlung“ valt volgens hem namelijk in twee „polare Typen“ uiteen: het idio-pathische en het heteropathische type, al naar gelang „das fremde Ich ganz durch das Eigene aufgesogen wird, oder an meine formale Ich-stelle ganz das fremde individuelle Ich tritt mit allen ihm wesentlichen Grundhaltungen.“ Wij zullen dit later — als wij over Freud te spreken komen — weer ontmoeten; voor het oogenblik komt het er op aan, welk dezer vier geanalyseerde verschijnselen Scheler in de eerste plaats met massahandelingen in verband brengt. Dit blijkt het geval te zijn met de „Gefühlsansteckung“, hetgeen hij als volgt uiteenzet: ¹⁾

Der Prozess der Ansteckung findet unwillkürlich statt. Eigentümlich ist diesem Prozesse vor allem dies, dass er die Tendenz hat, auf seinen Ausgangspunkt wieder zurückzukehren, so dass die betreffenden Gefühle gleichsam lawinenartig wachsen. Das durch Ansteckung entstandene Gefühl steckt durch die Vermittlung von Ausdruck und Nachahmung wieder an, so dass auch das ansteckende Gefühl wächst; dieses steckt wieder an u.s.w.. Bei allen Massenerregungen, auch

¹⁾ Wesen und Formen der Sympathie, pag. 18.

schon der Bildung der „öffentlichen Meinung“ ist es besonders diese Gegen-
seitigkeit der sich kumulierenden Ansteckung, die zum Anschwellen
der emotionalen Gesamtbewegung führt und zu dem eigentümlichen Tatbestand,
dass die handelnde „Masse“ über die Intentionen aller Einzelnen so leicht hinaus-
gerissen wird und Dinge tut, die keiner „will“ und „verantwoordet“. Es ist hier
faktisch der Prozess der Ansteckung selbst, der aus sich heraus Ziele ent-
springen lässt, die jenseits der Absichten aller Einzelnen liegen”.¹⁾

Hij wijst er dan nog nadrukkelijk op, dat „nun diese Art Gefühls-
ansteckung mit dem Mitgefühl nicht das mindeste zu tun hat; das
sollte zu selbstverständlich sein, als dass man es hervorheben müsste.”

Overbeek nu heeft in zekeren zin eens de proef op de som genomen,
door eenige weken achter elkaar de tooneelvoorstellingen bij te wonen,
die gegeven werden in het Amsterdamsche „Apollotheater“. Het
publiek, dat deze opvoeringen placht te bezoeken was van een zekere
sociale homogeniteit (kleine middenstand, beter gesitueerde arbeiders)
en de geboden stukken waren van een simpel en overeenkomstig
stramien. Het zwakke werd er aanvankelijk door het brute in onder-
drukt, doch uiteindelijk uit zijn onderdrukking bevrijd door de over-
winning van het rechtvaardigheidsbeginsel. Tegen dezen achtergrond
(wij citeeren steeds nog Overbeek) speelden zich humor en tragiek af
in een verhouding, waarbij nu weer de eene dan weer de andere over-
woog.

De directie van het theater beschouwde sentiment en sensatie als eerste nood-
zakelijkheid (geen bespiegelingen, geen eenigszins ingewikkelde intrigues of
psychologisch uitgewerkte scènes). De handeling laat men liefst zooveel mogelijk
spelen in de eigen omgeving van het publiek, terwijl iemand, die op de sociale
ladder omhooggeklimmen is, toch zooveel mogelijk zijn oude gewoonten behouden
moet (b.v. in een der stukken de rijkgeworden „oom Arie“). Woordspelingen
moeten erg eenvoudig zijn en voor de hand liggen . . . Een mengsel van tragiek
en humor is gewenscht, een uitgesproken voorkeur voor het eene of het andere is
echter niet aanwezig. Over religieuse quaesties wordt zoo weinig mogelijk gesproken.
Noodzakelijk is, dat het goede overwint. Het kind werkt steeds het meest op het
gevoel („Och gut het schaap“ en dergelijke meewarige uitdrukkingen. Dit laatste
is ons ook zelf opgevallen in volksbioscopen). De acteur, die de doortrapte rollen
speelt, moet soms door de achterdeur verdwijnen, om niet door het veront-
waardigde publiek te worden lastiggevallen. Afwisseling in de stukken is niét
vereischt. Nadat O. de opgevoerde stukken en de reacties, die er in de zaal op
gevolgd zijn, heeft geanalyseerd, merkt hij op, dat het meerendeel der uitingen
in de zaal van emotioneelen aard is.

Men gaat, merkt hij verder op, in het algemeen uit, om zich te amuseeren;
degene, die medevoelt, als ware het tooneel werkelijkheid, zal dus eischen, dat hij
niet met een gevoel van onlust — hoe gering het ook zij — naar huis wordt ge-
stuurd (dit is ook het geheim van het „happy end“ in de film). Overbeek heeft

¹⁾ Spatieering van Scheler.

wel geobserveerd, dat de gevoelsuitingen van het publiek het sterkst zijn bij de hevigste gevoelsuitingen op het tooneel, maar merkt er bij op, dat deze niet steeds behoeven te corresponderen met den werkelijk meest beklagenswaardigen toestand van het slachtoffer. Vooral hieruit leidt hij af, dat het verschijnsel in het Apollotheater *niet op rekening mag worden gesteld van de gevoelsaansteking*. Het publiek voelt n.l. slechts met die gevoelens mede, waar het mee sympathiseert, terwijl „Gefühlsansteckung” niet door dergelijke overwegingen en factoren wordt beïnvloed. Overbeek nam steeds bij een deel van het publiek een werkelijk meevoulen waar met de personen op het tooneel, die het sympathiek vindt, terwijl een ander gedeelte het spel meer des tooneels blijft aanzien en dus niet verder komt dan een „aanvoelen” van de uitgebeelde gevoelens. In dit laatste geval blijft men zich dus ervan bewust, dat het spel is. Een aanvallen van den tooneelploert behoeft dan ook niet voor te komen. Het eigenlijk dynamische van een naar buiten handelend optredende massa ontbreekt. In het theater krijgt men inmiddels wel groepsvorming. Dit wordt in eerste instantie bewerkt door het tooneel zelf, dat gelijkelijk bepaalde reacties aan het publiek opdringt (tenminste in zoverre dit het gespeelde gelijkelijk beleeft); bevorderlijk is, dat de personen in de zaal zich op ongeveer gelijke wijze tegenover het tooneel verhouden, al blijven uiteraard subjectieve verschillen aanwezig.

Ook een dicht opeen zitten in de zaal blijkt voor de vorming van een uniformen groepsgeest noodzakelijk. De eenheid van het publiek valt duidelijker te constateeren tijdens het spel dan in de pauze; de gevoelsreacties loopen bij de groep weinig uiteen, bij het afwezig zijn van groepsverband constateert men daarentegen groote verschillen.

Het tooneel speelt hier de rol van groepsleider, die bepaalde gevoelens aan de groep oplegt. Mogen elders groepsleiders trachten om onverschrokkenheid, zelfverloochening, wraakzucht, enthousiasme enz. bij hun kudde op te wekken, hier is het doel, dat den leider voor oogen staat, uitsluitend het opwekken van gevoel. (Overbeek zal hieronder wel het medevoelen verstaan met de emotie, die een der spelers ondergaat. W.) De andere tendenties, die er bij den toeschouwer misschien aan geknoopt worden, laat men aan haar lot over, zij mogen individueel blijven verschillen.

In een bepaald bijeenzittend groepje in de zaal beïnvloedt de een den ander. Wie of het hierbij wint, de pro- of contragroep, is een quaestie van machtsverhouding. De meerderheid van het publiek — en deze is het vooral, die zich uit — is van belang, de rest telt eigenlijk niet mee. Iemand uit de aanwezigen, die er anders over denkt, kan via een soort „schaamte”-gevoel (hij realiseert zich, dat zoovele anderen, die toch niet minder zijn dan hij, een andere opvatting zijn toegedaan) de critiek, die in hem leeft, terzijde stellen en zich meer ontvankelijk maken voor de gevoelens, die van het tooneel af worden opgeroepen. (Is dit echter niet een verkapt binnenhalen van de zoeven van de hand gewezen gevoelsaansteking? W.)

Bij dit alles moet er o.i. de nadruk op gelegd worden, dat het *spel* is en men dit in het algemeen toch niet gauw geheel en al vergeten zal. Men kan zich echter voorstellen, dat dit spelement ook bij tooneelopvoeringen verdwijnen kan en men een en ander als realiteit gaat ondervinden. Een karakteristiek voorbeeld hiervan geeft Löwenstein

in zijn autobiographie, waarbij hij een incident memoreert, dat wij hier even willen aanhalen:

„During the evening there was an amusing patriotic incident, which happened extempore. An actor wearing the mask and uniform of a French Senegalese (het auditorium bestond uit inwoners van Würzburg en de gebeurtenis vindt plaats na het uitbreken van den wereldoorlog!) performed savage dances on the stage, singing a song containing much abuse of Germany. Gradually the audience became excited. — These black apes were being loosed on to us, it was really a disgrace! All at once the nigger danced towards our box; he continued to improvise, quite realistically, so that everyone should see how French niggers kidnap German children, and jumped at me with a great roar, as if he wanted to grab me. I took the attack seriously (!), and landed him a hefty one on his chest. He bounced back, slipped and fell on his back. For a moment there was complete silence. Then, while I was still looking at him, pale and indignant, a terrific storm arose. The audience burst into a intoxication of patriotism and honoured me with ovations. The unfortunate „nigger” was given his share too (!); after all, it was his good acting (!) that had created the scene.” ¹⁾

Is dus dit een goed voorbeeld ervan, hoe ook bij opvoeringen — zooals reeds gezegd is — het spelelement verdwijnen kan en men een en ander als realiteit gaat ondervinden, tevens blijkt, dat de beleving van het spel als werkelijkheid slechts van voorbijgaanden aard is.

Naar wij zagen, is Scheler de meening toegedaan, dat de gevoelsaansteking de verklaring inhoudt voor het ontstaan der massa-erupties. Dit lijkt juist. Men kan dan factoren als „Nach-” en „Mit-fühlen” gevoegelijk buiten beschouwing laten, aangezien zij tot de oplossing van het massaprobleem betrekkelijk weinig bijdragen en het door de subtiliteit van de ermede verbonden quaesties moeilijk maken, de groote lijn vast te houden, zooals dit voor de overzichtelijkheid noodig is. Wel moet men echter voor oogen houden, dat de mensch een eenheid is en dat rationeele, alsmede wils- en gevoelselementen naast elkaar en met elkaar voorkomen. De laatste kunnen de eerste in sterkere of zwakkere mate wegdrücken, ook dan blijft het echter moeilijk om geheel en al te abstraheeren van deze zoogenaamd geëlimineerde elementen. Ook bij de massa-erupties ligt een tot op zekere hoogte beredeneerd besef, dat men zich tegen ondervonden onrecht wilskrachtig op min of meer bepaalde wijze te weer moet stellen, op den achtergrond. Dit werd reeds eerder door ons opgemerkt, en houdt weer in dat het „mit-” en „nach”föhlen zeker niet geheel kan worden verwaarloosd.

De verschijnselen, die op de gevoelsaansteking betrekking hebben, worden dan op deze wijze opgevat, dat het affect van een of meerdere anderen door uitgesproken krachtige uitdrukkings-

¹⁾ Conquest of the Past, pag. 87.

bewegingen overstraalt en bij degenen, die met deze personen in aanraking komen, overeenkomstige uitdrukkingsbewegingen bewerkt. Bij hen wordt dan het bewustzijn levendig, dat er in het gezelschap, waar zij binnentreden, een bepaald gevoel van vreugde of leed — waarvan zij den aard overigens niet nader kennen — aanwezig moet zijn. Dit krijgt dan ook vat op hen en roept een gelijksoortig affect op. De qualiteit van dit aanstekende gevoel moet dus in de uitdrukkingsbewegingen der aanstekende personen tenminste globaal gegeven zijn, zonder dat echter een nauwkeurig weten van het hoe, wat en waarom bekend behoeft te zijn. Is dit laatste wel het geval, dan zouden wij het liefst van „dóórvoelen” willen spreken van een gevoelsrealisatie.

Op nog een punt dient te worden gewezen: Scheler noemt het „Mitfühlen” sub B een werkelijk gevoel, spreekt echter niet over een toestand, maar over een functie. Hoe is dit te rijmen met de veelal gehuldigde opvatting, dat ieder gevoel een toestandsbewustzijn is? Is het vernuftige verschil, aangebracht tusschen het hebben van pijn aan den eenen kant, en het lijden van pijn aan den anderen, ook inderdaad van reële waarde voor het gevoel? Indien ja, dan zal men zich dit toch wel zoo moeten voorstellen, dat in het eene geval het voorwerpelijk, in het andere het toestandelijk karakter van den bewustzijnsinhoud meer op den voorgrond staat.

In het algemeen zal men kunnen zeggen dat gedachte, voorstelling, gevoel, gewaarwording en activeering, in zooverre zij gezamenlijk voorkomen, verband houden. Zij werken naar elkaar toe, wijzen op elkaar terug en versterken en veranderen elkaar op den duur. Daarbij scheidt het herhaaldelijk voorkomen van dezelfde in- en uitwendige prikkels vaste banen, zoodat het handelings- en voorstellingscomplex enz. al maar meer geölied en vanzelf verloopt.

1) L'habitude est une étrangère
qui supplante en nous la raison.
C'est une ancienne ménagère
qui s'installe dans la maison.	3) Elle conduit les pieds de l'homme,
sait le chemin qu'il eut choisi,
connait son but sans qu'il le nomme,
et lui dit tout bas: par ici.
2) Elle est discrète, humble, fidèle;
familière avec tous les coins;
on ne s'occupe jamais d'elle,
car elle a d'invisibles soins.	4) Mais imprudent qui s'abandonne
à son joug une fois portée!
Cette vieille au pas monotone
endort la jeune liberté.
5) Et tous ceux que sa face obscure
a gagnés insensiblement,
sont des hommes par la figure,
des choses par le mouvement.	

zegt Sully Prud'homme. De greep der gewoonte knelt zoozeer, omdat het zich er tegen te weer stellen een beredeneerde wilsenergie van primairen aard verlangt, welke betrekkelijk veel inspanning vereischt. Een ieder weet b.v. wel aan zichzelf, dat het zich opwerken tot een hooger geestelijk zoowel als moreel niveau moeilijkheden met zich medebrengt, die vaak genoeg ten gevolge hebben, dat men er of maar niet aan begint, of na eenige pogingen weer terugglijdt in een zekere indolentie en opnieuw den weg van den minsten weerstand volgt. Een fraai uitgewerkt voorbeeld van dit verschijnsel vindt men in „the Egoist” van Meredith.

Mac Dougall ¹⁾ wijst op dit boek met de woorden:

„It is a fine study of conduct founded predominantly on the combination of the desire for reflex sympathetic pleasure with that for this kind of satisfaction of the impulse of positive selffeeling; and many another rich man's beneficence derives in the main from this last source. Such conduct is, of course, thoroughly egoistic, though it implies a disposition in which the primitive sympathetic tendency and the altruistic impulse are present in moderate strength.”

Bij deze weldadigheid ontbreekt volgens Mac Dougall het werkelijk altruïstische element: „the tender emotion”, welke geen grenzen kent en tot een vèrgaande zelfopoffering bereid is. Dit over het werk, in zooverre het den hoofdpersoon, den egoïst zelf, betreft. Ons heeft de behandeling van een tweede hoofdpersoon, Clara Middleton — een der gaafste figuren uit het heele oeuvre van den schrijver misschien —, nog meer getroffen. Dit meisje heeft zich onberaden verloofd, of veel-
eer laten verloven, met Sir Willoughby, den egoïst „himself”. Dit heer is uiterlijk een en al beminnelijke benevolentie, overvloeiend van stroop en honig, in feite echter de belichaming van doortrapte zelfzucht. Het meisje merkt al gauw, dat zij met de verhoudingen, waaronder zij zal moeten leven, geen vrede kan hebben en spant al haar krachten in om los te komen uit een toestand en van een invloed, waartegen zij zich meer en meer verzetten wil, maar die haar toch — en ook dit met den tijd meer — in een zekeren greep blijft houden. Haar moeizame pogingen nu om tot een primairen wilsakt te komen, zijn het juist, die met een groot psychologisch inzicht worden geanalyseerd. Misschien geldt de meening van Léon Daudet, die het boek een bom noemt, die niet ontploft is, vooral in dit opzicht. De krachtsinspanning, welke vereischt wordt, om tot haar vrijheid te geraken, lijkt een berg: „she could not continue the effort.” Haar eerste pogingen stuiten op een onverzettelijken weerstand bij

¹⁾ Social Psychology, pag. 176.

Willoughby en zij weet, dat zij bij haar vader met een verzoek, zijn best te doen tot een verbreking van de verloving mede te werken, niet aan moet komen. De man is oud en te zwak om een dergelijk affront (het boek verschijnt in 1879!) ook maar onder het oog te durven zien. Een vriend van Willoughby is de eenige, die haar begrijpt en helpen wil, maar haar juist daarom geheel aan zichzelf overlaat. Zij voelt nu, hoe zij de verkeerde richting ingeslagen is door „sophistical cowardice”, en acht zich verloren: „lost, carried away by the flood of the cataract.”

Her recognition of her cowardly feebleness brought the brood of fatalism. What was the right of so feeble a creature as she to excite disturbance, let her fortunes be good or ill? It would be quieter to float, kinder to everybody . . . she was now in the luxury of passivity, when we throw the burden on the powers above and do not love them . . . she had accepted Willoughby; therefore she accepted him (!). The fact became a matter of the past, past debating . . .” Dan beseft zij ineens weer met volle scherpte wat er de laatste tijd in haar is omgegaan en „I cannot, I cannot!” she cried aloud. But: the aspect of her weakness was unrelieved, and frightened her back to her loathing. From her loathing, as soon as her sensations had quickened to realize it, she was hurled on her weakness. She was graceless, she was inconsistent, she was volatile, she was unprincipled, she was worse than a prey to wickedness-capable of it; she was only waiting to be misled. Nay the idea of being misled suffused her with languor; for then the battle would be over and she a happy weed of the sea, no longer suffering those tugs at the roots, but leaving it to the sea to have and content . . .

Poor troubled bodies waking up in the night to behold visually the spectre cast forth from the perplexed machinery inside them, stare at it for a space, till touching consciousness they dive down under the sheets with fishlike alacrity. Clara looked at her thought, and suddenly headened downward in a crimson gulf . . . She would have thought of Vernon, as her instinct of safety prompted, had not his exactions been excessive (!). He proposed to help her with advice only. She was to do everything for herself, do and dare everything, decide upon everything. He told her flatly that it was her penance and that so she would learn to know her own mind. She had gained nothing by breaking down and pouring herself out to him . . . He talked of patience, of selfexamination and patience. But all of her- she was all marked urgent. She went to the window to gaze at the first colour along the grey. Small satisfaction came of gazing at that or at herself. She shunned glass and sky. One and the other stamped her as a slave in frame. It seemed to her she had been so long in this place (het huis van Willoughby) that she was fixed here . . . Unless a miracle intervened, here she would have to pass her days . . . Consequently she was doomed.” Zij graaft zich dan al maar verder en dieper in in haar eigen gedachten en ontleent daaraan, zooals Meredith het ragfijn uiteenzet, een bevrijdende roes: „Deeply dwelling on their troubles has the effect upon youth of helping to forgetfulness; for they cannot think without imagining, their imaginations are saturated with their pleasures, and the collision, though they are unable to exchange sad for sweet, distils an opiate. Was all the struggle to be gone over again?” enz. ¹⁾

¹⁾ Cf. vooral pag. 237—251.

Het woord van Hamlet:

„To be or not to be: that is the question:
whether it is nobler in the mind to suffer
the slings and arrows of outrageous fortune,
or to take arms against a sea of troubles,
and by opposing end them?“

lijkt hier al buitengemeen toepasselijk; hoeveel gemakkelijker het is, alles maar te laten gaan als in een droom, drukt Shakespeare uiterst pregnant uit, als hij dóórgaat:

„To die: to sleep;
no more; and by a sleep to say we end
the heart-ache and the thousand natural shocks
that flesh is heir to, 'tis a consummation
devoutly to be wished. To die, to sleep;
to sleep, perchance to dream: ay, there's the rub;
for in that sleep of death what dreams may come
when we have shuffled off this mortal coil,
must give us pause . . .“¹⁾

Op dit gegeven van Meredith zijn wij zoo uitvoerig ingegaan, omdat het duidelijk maakt, hoe asthenische gevoelens, die gepaard gaan met een wilsfactor, die onder invloed der gewoonte of op andere wijze gereduceerd, secundair gemaakt is, er toe leiden, dat de energie, welke voor doelbewust intentioneel handelen vereischt is, niet wordt opgebracht, maar dat men daarentegen den weg van den minsten weerstand volgt en zodoende zich passief gedraagt.

Bij massa-erupties nu hebben wij juist te doen met een frappeerenden tegenhanger van dit alles. Om dit, in samenhang met het voorafgaande, beter te begrijpen, dient men echter op het volgende te letten.

Oorspronkelijk pleegt de reactie terstond op den prikkel te volgen, dit zijn de zoogenaamd sensorimotorische structuren. Geleidelijk aan kan deze reactie onder den invloed van aangekweekte inhibities verschoven worden of geheel uitblijven. Een determineerende tendentie is ingeschakeld, die haar invloed op de reactie doet gelden. Zij draagt een intentioneel karakter en leidt, naarmate de determinatie meer gespecialiseerd is, sneller en zekerder tot de verwezenlijking van het doel. Hierbij speelt een langere of kortere duur van de wilsconcentratie een belangrijke rol. Men onderscheidt tusschen den primairen wilsact, waarbij een aanschouwelijk, een objectief, een actueel en een subjectief moment optreedt en den secundairen wilsact, waarbij een of meer van de momenten, die voor den primairen wilsact

¹⁾ Deze plaats is door Léon Daudet, in zijn L'Hérédo, reeds speciaal met de bewuste passage v. Meredith in verband gebracht.

vereischt zijn, ontbreken. Deze secundaire wilsacten komen voornamelijk in drie vormen voor, namelijk die van het verkorte, het zwakke of het geoefende willen, al naar gelang de verwezenlijking het besluit snel op den voet volgt, de weerstand, die overwonnen moet worden gering is, of de determineerende tendenties door gewoontevorming aan sterkte hebben ingeboet. De wilshandeling bestaat in de tenuitvoerlegging van het wilsbesluit. Een geslaagde wilshandeling geeft — naarmate een grooter weerstand overwonnen is — ook een grooter krachtsgevoel, terwijl een wilshandeling, die niet is doorgezet, daarentegen een gevoel van zwakte geeft en op den duur zelfs het aanzien kan geven aan een inferioriteitscomplex, (men denke slechts aan uitdrukkingen als „tegen de bierkaai vechten” enz.).

Het samengaan nu van *asthenische* gevoelens met secundair willen leidt tot vormen van passiviteit, zooals wij die bij Meredith tegenkwamen. Bij massa-erupties vindt men in plaats van de passiviteit van zoojuist een gehypertropheerde activiteit, omdat, in tegenstelling met de hierbovengenoemde gevallen, *sthenische* affecten met een wilsfactor van secundaire kracht samengaan. Hier staan dus gevoelens, die actief op iets gericht zijn, op den voorgrond. Zij worden dan door onderling contact en aansteking nog in belangrijke mate verhevigd, zoodat een *affectief-motorische structuur* ontstaat, waarbij de reactie als het ware automatisch op den prikkel volgt.

De taak van verstand en wil zou geweest zijn te inhibeeren, terug te houden. Zij zijn in de vereenvoudigde handelingsstructuur echter nagenoeg geheel teruggetreden. De ontzuivering, die — na de massa-uitbarstingen — door zooveel wordt opgemerkt, is dan een gevolg van het feit, dat de affectief-motorische structuur in haar onmiddellijk verloop: prikkel-reactie, wordt onderbroken, doordat de verstandsen wilsmomenten opnieuw worden ingeschakeld, beter nog: zich opnieuw komen aanmelden.

Het voorafgaande geeft het wezenlijke van de massa-actie, bezien in het licht van hare beteekenis als affectief-motorische structuur, wel in voldoende mate weer.

In aansluiting hierop lijkt het gewenscht om nog speciaal — zij het slechts in een korte samenvatting — voor het tweede deel van ons onderzoek de momenten onder het oog te zien, die tot het ontstaan van de massa-mentaliteit als cultuur- en sociaalhistorisch verschijnsel in de eerste plaats hebben bijgedragen.

Iedere collectieve actie vloeit voort uit het samenspel van verschillende, al of niet plaatselijk vereenigde, afzonderlijke personen. Onderzoekt men nu, welke factoren daarbij optreden, dan vindt men

vooral twee neigingen bij het individu ten opzichte van zijn omgeving, te weten: de *behoefte tot zelfhandhaving* enerzijds en anderzijds *die tot aaneensluiting*. Roels wees er op, hoe deze antinomie zich reeds in het zoogenaamde „erste Trotzalter” kenbaar maakt. Vierkandt gaat in zijn „Gesellschaftslehre” op een en ander vrij uitvoerig in en constateert b.v., dat deze neigingen elkaar in geenen deele uitsluiten, integendeel de eigenaardigheden van de eene neiging houden verband met die van de andere.

De behoefte tot zelfhandhaving hangt samen met een gevoel van eigenwaarde. Men wil een waarde bezitten en deze ook door de buitenwereld op zijn naam geboekt zien (Sein und Gelten), iets waartusschen oorspronkelijk weinig onderscheid gemaakt wordt. Is het b.v. niet de groep, die veelal als de eigenlijke vormster van het waarde-oordeel wordt opgevat? Kinderpsychologische onderzoekingen hebben aangetoond, dat dit reeds vroeg in de ontwikkeling van het menschelijk individu het geval is.

Eerst maakt het kind zijn wereldbeeld anthropomorph en egocentrisch, het betreft dus alles op zichzelf en verklaart alles in overeenstemming met eigen ervaringen. Men schijnt daar echter niet uit te mogen afleiden, dat het kind zich niet van een onderscheid tusschen de levende en de doode stof bewust is, wèl dat het geen onderscheid ziet in de werking der dingen. Vandaar, dat het b.v. boos wordt op een tafel, waar het zich aan gestooten heeft, en deze voor straf een klap geeft. Dit verschijnsel komt overigens niet alleen bij kinderen voor, iets dergelijks is het, wanneer bij Herodotus een der Perzische koningen de zee laat kastijden, omdat een expeditie mislukt is, of wanneer Barbey d’Aurevilly ¹⁾ zegt:

„Ah, bien souvent les choses, avec leur calme éternel et stupide, nous insultent, nous, créatures de fange enflammée, qui nous dissolvons vainement auprès, dans la fureur de nos desirs et nous concevons alors l’histoire de ce fou sacrilège, qui — dans un accès de ressentiment impie — tirait des coups de pistolet contre le ciel.”

Deze vereenzelviging van het kind met zijn omgeving — (zoowel als de identificatie van de wereld van het spel met die daarbuiten: „A child makes no distinction between the real world and that of make-believe. The real world for him is the one he plays. Everything else is incidental, strange and without meaning” schrijft Loewenstein ²⁾ — wordt gaandeweg zwakker. Margreth van Wylick heeft dit verschijnsel nagegaan en komt tot het besluit: ³⁾

¹⁾ O.C. pag. 233.

²⁾ O.C. pag. 63.

³⁾ Die Welt des Kindes in seiner Darstellung, pag. 57.

„Wir sehen also, dass aus einer funktional bestimmten Welt, in die das vierjährige Kind seine ganze anthropomorphisierende Deutungen hineinträgt, ein in sich abgeschlossenes Gebilde geworden ist, das mit dem Kinde weinig Zusammenhang hat. Dazwischen kommt es über einen doppelten Bruch — beim fünfjährigen durch die Diskrepanz zwischen dargestellten und realer Welt und beim siebenjährigen durch den Unterschied der geforderten und gekonnten Leistung — zu einer wirklichen Darstellung (beim sechsjährigen) des Kindes in seiner Fiktion.“

De hier geschilderde ontwikkelingsgang is het gevolg van een scheiding tusschen zichzelf en de omgeving, die steeds scherper wordt aangevoeld. Een nauwkeurig onderzoek van al hetgeen hiermede samenhangt lijkt niet slechts voor een inzicht in de gedragingen van het kind, maar ook voor het verband tusschen de behoefte zichzelf te handhaven en die van bij anderen steun te zoeken van gewicht.

De eerste indrukken ontleent het kind aan zijn omgeving. Deze is voor hem de groote autoriteit. Men zegt dan wel, dat het eenmaal op de mogelijkheden (die het b.v. bij het spelen met de blokkendoos heeft) gewezen zijnde, steeds meer aan een zelfstandigen opbouw toekomt, maar dergelijke uiteenzettingen blijken niet van het gevaar te zijn ontbloot, aanleiding te geven tot misvattingen. Roels betoogt tenminste, hoe van een zelfstandigheid van het kind in meer absoluten zin slechts in de eerste levensjaren sprake is, en dat deze zelfstandigheid met het toegankelijk worden voor indrukken van buiten hoe langer hoe meer verdwijnt. Ook later blijkt dit echter in beginsel te blijven gelden. Want evengoed als het kind ook later nog — misschien zelfs vooral later — zijn praestaties met de blokken- en mecano-doos door de lof van zijn omgeving ijken laat, is ook voor den volwassene een waardeering binnen zekere kringen en grenzen een vaste vereischte voor den practischen uitbouw van de persoonlijke praestaties, zeker wanneer deze boven het zuiver mechanische uit willen gaan. In tijden van nauw gemeenschapsleven binnen eng getrokken grenzen springt dit uitteraard veel meer in het oog dan in een individualistisch of meer cosmopolitisch gekleurd tijdsbestek, tenminste in zooverre het een meer door persoonlijke warmte getinte waardeering betreft.

Aanvankelijk wordt dit oordeel van anderen niet als iets, dat buiten dengene staat, op wien het betrekking heeft, gevoeld, maar als een deel van het eigen ik. In deze uiterlijke en innerlijke waardebeplating is tevens de sociale natuur van den mensch mede verrekend. Naarmate men meer in zijn groep leeft, kan deze bijzondere vorm van zelfbewustzijn zijn grond hebben niet zoozeer in strikt persoonlijke qualiteiten als wel in die van de groepsomgeving (men vergelijkte

het typische voorbeeld, dat men o.a. in Tolstoj's „Oorlog en vrede” ¹⁾ vindt. Bij het zijn en het gelden (resp. een uiterlijke en een innerlijke vorm van sociaal zelfbewustzijn) merkt men op, hoe de opgeblazenheid en het uiterlijke vernis van het „gelden” vaak scherp afsteken tegen de innerlijke diepte van het „zijn”. Men vergelijkte hiertoe b.v. „Sitte” en „Mos” met de mode.

Uit hetgeen wij op deze laatste pagina's bespraken, blijkt, hoe de behoefte tot zelfhandhaving doorweven is met tal van disciplineerende en vormende onderwerpings-elementen. Het illustreert duidelijk de onderlinge verbondenheid dezer neigingen, die door Ribot en — met andere termen door Mac Dougall — als positief en negatief gevoel van eigenwaarde (selffeeling) tegenover elkaar worden geplaatst. Dit moge dan al op zichzelf niet onjuist zijn, gevaarlijk is het wel, vooral omdat ook gevoelens van geheel anderen aard herhaaldelijk „negative selffeeling” genoemd worden en de lezer er zoodoende toe gebracht kan worden, bestaande distincties uit het oog te verliezen. Vierkant heeft o.i. volkomen gelijk, wanneer hij zegt: ²⁾

„Der Unterordnungstrieb wird von Mac Dougall und anderen auch als negative Form des Selbstgefühles bezeichnet. Gleichzeitig bezeichnet der erstere in Übereinstimmung mit anderen Autoren wie James auch das Schamgefühl als eine negative Form des Selbstgefühls und stellt so beide als eng zueinander gehörig unmittelbar nebeneinander. Tatsächlich wird jedoch hierbei eine einschneidende Verschiedenheit durch die Gleichheit der Bezeichnung verschleiert. Es ist ebenso, wie wenn man sagen wollte: wer sich einem anderen unterordnet, fühlt sich als „minderwertig” ihm gegenüber. Tatsächlich gähnt auch im letzteren Fall eine Kluft zwischen dem „minderen Wert”, den der Geführte dem Führenden gegenüber in einem gewissen Sinne in sich spüret, und derjenigen „Minderwertigkeit”, die den Affekt der Verachtung hervorruft. — Die Unterordnung ist ein gesunder, normaler und beglückender Zustand, bei dem durch die Situation die Ersetzung des Selbstgefühls durch die entgegengesetzte Haltung gefordert wird . . .”

Men moet met dit alles rekening houden, wanneer men zich verdiept in het belang van de groep als waardemeter. Men kiest tenslotte zijn levensgemeenschap lang niet altijd; vaak groeit men er in, onder overneming van den geldenden waardemaatstaf.

Zowel de neiging zichzelf te handhaven als die tot onderwerping werken vanzelfsprekend in alle sociale verhoudingen. Het aantal variaties en schakeeringen erbij is onuitputtelijk. Vierkant, die een poging tot schiften in het werk heeft gesteld, onderscheidt al dadelijk tusschen stijl en inhoud van de waardeoordeelen, die in dit proces zulk een groote rol spelen.

¹⁾ I, 188.

²⁾ Gesellschaftslehre, pag. 61.

Naar den inhoud zegt hij, dat de wijze, waarop men tegenover een object staat, verschillend is, naar gelang men het onder of boven zich stelt dan wel op één lijn met zichzelf. Naar den stijl, dat er voornamelijk drie groepen op te merken vallen, liefde, rechtvaardigheid en haat, waarnaast men dan nog de onverschilligheid als vierde aanvullende groep plaatsen kan. Het behoeft geen betoog, dat de stijl „liefde” het best tot zijn recht komt ten opzichte van een object, dat men in zijn waardeoordeel naar den inhoud boven zich stelt en waar men met vereering tegenop ziet, evenals er een relatie bestaan zal — doorgaans tenminste — tusschen den haat en de verachting, waarmee men op een object neerziet. (Vierkandt definieert den haat als „das empirische Bild der Schwäche gesteigert zur idealen Vollkommenheit der Verwerflichkeit”. ¹⁾ Met de rechtvaardigheid is dan bij voorkeur een gelijkschakeling verbonden, een coördinatie van diversen, die men alle in hun recht wil laten.

De hierboven genoemde combinaties lijken dus het zuiverst; het zijn echter niet de eenig mogelijke. Het is geenszins uitgesloten liefde te voelen voor iemand of iets vèr beneden zich. Ook het omgekeerde verschijnsel kan zich echter voordoen, wanneer de haat samen gaat met het bewustzijn, tegen het gehate object in zekeren zin te moeten opzien. Het zal den haat dan nog gemakkelijk kunnen vergiftigen. Een fraai voorbeeld er van vindt men bij Fielding: ²⁾

„The captain, besides, what we have before said of him, was a man of great pride and fierceness, and had always treated his brother, who was of a very different complexion, and greatly deficient of both those qualities, with the utmost air of superiority. The doctor however, had much the larger share of learning and was by many reputed to have the better understanding; this the captain knew, and could not bear; for though envy is at best a very malignant passion, yet is its bitterness greatly heightened by mixing with contempt towards the same object, and very much afraid I am, that, when ever an obligation is joined to these two, indignation and not gratitude will be the product of all three.”

Dit geeft goed aan, hoe de stijl der waardeeringen door het sentiment mede bepaald wordt. Onwillekeurig denkt men aan het woord, dat Meredith in „Beauchamp’s career” een van zijn personen in den mond legt: „Intellectual differences do not cause wounds, except when very unintellectual sentiments are behind them.”

Vierkandt ³⁾ — om nu weer op hem terug te grijpen — vat zijn beschouwingen in het volgende schema samen:

¹⁾ O.C. pag. 89.

²⁾ Tom Jones, I, pag. 43 (Hutchinson 1904).

³⁾ O.C. pag. 261.

	Gemeinschaft	Anerkennung	Kampfverhältnis	Machtsverhältnis
Willensrichting.	Förderung.	Gelten lassen.	Schädigen.	Voranstehen nachstehen.
Interessen- richting.	Zusammen- fallend.	Gleichgewicht.	objektiv u. subjektiv.	Gegensatz. Nur objectiv.
Inneres Verhalten.	Verbundenheit.	Nebeneinander.	Innere Abweisung.	Distanz.
Gesinnung.	Neiging u. Liebe.	Achtung.	In gewissen Fällen Hass.	Herab- und emporblickten.
Tugenden.	Liebe, Hingabe.	Gerechtigheit.	Tapferkeit.	Herren- tugenden". bzw. Gehorsam u. Treue.

Voor vollediger uiteenzettingen zie men het werk zelf. De grenzen vloeien echter te zeer in elkaar over, dan dat men nu alles netjes in een afzonderlijk laadje zou kunnen opbergen. Deze classificatie lijdt niet minder dan de andere, die men tegenkomt, aan het eeuwige euvel een noodhulp te zijn. Toch is zij een bruikbaar hulpmiddel, al draagt b.v. het feit, dat men „Liebe” zoowel onder „Gesinnung” als onder „Tugend” rangschikt en van „in gewissen Fällen” spreekt niet bij tot volkomen duidelijkheid.

In dit en in dergelijke schema's hebben de drang tot zelfhandhaving zoowel als die tot onderwerping en aaneensluiting (het een zal vaak in meer of minder georganiseerde mate het ander beïnvloeden) een aanzienlijk aandeel. Bij alle indeelingen, die men vindt, is de relatie, waarin de personen, die deel van de groep uitmaken, tot elkaar staan, van groot belang. De classificaties, die men vindt, zijn van meer simplen of meer verwikkelden aard. Het eenvoudigst is een en ander wel opgelost door Kranenburg, die de volgende vierdeeling geeft: ¹⁾

Ongeordend bijeenzijnde groep.
Geordend " "
Ongeordend nietbijeenzijnde groep.
Geordend " "

Daar valt inderdaad wel zoowat alles onder. Bij de meeste nieuwere

¹⁾ Studien over Recht en Staat, 2e Dr., Haarlem 1926, pag. 52.)

rangschikkingen vindt men hetzij deze hetzij overeenkomstige onderscheidingen, ófwel openlijk uitgedrukt ófwel meer impliciet aanwezig. Nu doet zich alleen de vraag voor — en dit is voor ons het belangrijkste — of men dergelijke groepsindeelingen, alle zonder meer „massa” kan noemen. Dit lijkt wel zeer bedenkelijk, tenzij men onder massa een veelheid van personen zonder meer verstaat, hetgeen van den anderen kant weer te algemeen gedacht is. Aan generalisaties op dit gebied is er toch al geen gebrek! Joussain begint zijn „Psychologie des Masses” (1937) met in dezen Le Bon de lei uit te veegen, daar hij onvoldoende distinctie maakt tusschen „foules” en „masses”. Wij zijn het met hem eens. Juist door zijn gebrek aan onderscheidingen wordt Le Bon er toe gebracht, eigenschappen van sommige collectiviteiten op hinderlijke wijze klakkeloos van toepassing te verklaren in het algemeen, d.w.z. ook daar, waar zij het volstrekt niet zijn, terwijl voor een geest, die niet critisch genoeg tegenover de materie staat, zijn betoog toch nog een plausibelen indruk maakt. Joussain heeft zich hier veel zorgvuldiger voor in acht genomen, hetgeen b.v. uit het volgende citaat ¹⁾ blijken kan:

„La masse n'est point la foule, quoique ces deux mots soient couramment employés l'un pour l'autre. Une foule est un certain nombre d'individus *assemblés* et animés d'un sentiment ou d'un vouloir commun, comme font ceux qui se groupent sur le bord d'un trottoir pour voir passer un souverain, ou se réunissent dans une église pour y assister à quelque grande cérémonie religieuse, ou, dans une émeute, se portent avec ensemble sur les magasins à piller ou les prisons dont ils veulent enforcer les portes (de beroemde bestorming van de Bastille!). Une masse est un grand nombre d'individus dispersés, mais placés à certains égards dans des conditions semblables et susceptibles dès lors d'être animés d'un sentiment ou d'un vouloir commun, comme le sont les habitants d'un même pays en tant qu'ils se ressemblent entre eux et se distinguent des autres nations, par leur langue, leurs coutumes et leur mentalité ethnique et leur caractère, ou encore comme les diverses catégories de citoyens soumis aux mêmes obligations ou ayant les mêmes intérêts et les mêmes besoins: la classe ouvrière, les classes moyennes, les contribuables d'un même pays, par exemple. Les lecteurs d'un roman ou d'un journal, pour autant qu'ils constituent un public, sont une masse; les spectateurs d'une pièce de théâtre sont une foule.”

„Foule” is hier dus, wat Kranenburg de bijeenzijnde groep noemt; „masse”, wat bij hem de nietbijeenzijnde groep is. Joussain beschouwt hierbij de ordening als secundair: „Foules et masses ne comportent aucune hiérarchie”. Hij bedoelt daarmee, dat zij niet een hiërarchisch functioneerend lichaam zijn, zooals b.v. een kerk of een universiteit, maar juist onder den invloed van gemeenschappelijke gevoelens ertoe

¹⁾ Joussain, o.c., pag. 1.

zullen komen rangorde en discipline overboord te gooien. De totaal ongeordend bijeenzijnde groep is echter betrekkelijk zeldzaam. Joussain zet nu de volgende meer gedetailleerde lijst op: ¹⁾

A) *Masses.*

- 1) Peuples en tant qu'ils obéissent à des croyances ou à des passions communes.
- 2) Classes et castes.
- 3) Gens de même métier ou profession.
- 4) Sectes (politiques, religieuses, morales etc.).
- 5) Catégories de vendeurs et d'acheteurs (cultivateurs, commerçants, industriels etc. publics et clientèles.)
- 6) Côteries (mondaines, militaires, universitaires etc.).

B) *Foules.*

- 1) Indisciplinées: Foule des rues, émeutiers spontanés, assemblées devenues houleuses.
- 2) Disciplinées.
 - A) Avec mandat et par consequent non anonymes (assemblées politiques, jurys, commissions d'enquête etc.).
 - B) Sans mandat et par consequent anonymes (foules religieuses, comités électoraux etc.).

De „masses” splitst hij dan alleen nog meer uitvoerig naar hun categorieën en organisatiegrond als volgt:

<i>Catégories:</i>	<i>Inorganisées:</i>	<i>Organisées:</i>
Ethnique:	Nation.	État.
Sociale:	Classes.	Castes.
Religieuse:	Croyants.	Eglises.
Politique:	Partis (dans le pays)	Partis (au Parlement et dans les Congrès.
Politico- économique:	Contribuables.	Liges de Contribuables.
Économiques:	Gens de même profession, acheteurs et vendeurs etc.	Syndicats, corporations, coopératives.
Culturelle:	Lettrés, écrivains, artistes, savants etc.	Académies, instituts, sociétés de gens de lettres, sociétés archéologiques.
Militaires:	Contingent appelé à servir.	Armée effectivement en service.
Mixtes:	Coteries.	Sociétés secrètes.

Een ander uitgewerkt voorbeeld van groepsindeeling geeft Mac Dougall. En het eerste onderscheid, dat ook hij maakt, is dat tusschen de „*unorganised group*” of „*mob*”, die de fundamenteele verschijnselen der collectieve psychologie vertoont in betrekkelijk eenvoudigen vorm, en den hooger en, d.w.z. meer georganiseerden vorm, waarvoor

¹⁾ Joussain, o.c., pag. 10—11.

hij eigenlijk de term „group” reserveert (voor zijn inzicht in de be- teekenis van de „mob” zie pag. 5). Er zijn volgens hem vooral vijf factoren van overwegend belang „in raising collective mental life to a higher level than the unorganised crowd can reach, no matter how homogeneous the crowd may be in ideas and sentiments nor how convergent the desires and volitions of its members”. Deze factoren omschrijft hij dan verder als volgt: ¹⁾

- 1) Degree of continuity of existence of the group (hetzij „material” of „formal”, d.w.z. bestaande in het blijven van de zelfde personen als een onderling verband houdende groep of in het blijven van een bepaald systeem van erkende functies, die door verschillende enkelingen achtereenvolgens worden over- genomen. Het eerste zal dan min of meer tot het tweede leiden.)
- 2) In the minds of the mass of the members of the group there shall be formed some adequate idea of the group, of its nature, composition, functions, and capacities, and of the relations of the individuals to the group. Dit vormt dan weer de „selfconsciousness of the group mind”, d.w.z. een zeker sentiment een zekere waardeering van de groep als afzonderlijk geheel, dat emoties en impulsen doet ontstaan, die wederom de groep zelf en hare verhouding tot andere groepen tot object heeft.
- 3) Interaction (vooral „conflict” en „rivalry”) of the group with other similar groups animated by different ideals and purposes, and swayed by different traditions and customs. Dit bevordert dan weer „selfknowledge and self sentiment of each group”.
- 4) The existence of a body of traditions and customs and habits in the minds van de groepleden die de onderlinge verhoudingen tot de leden en tusschen verschillende afzonderlijke groepen medebepaalt.
- 5) Organisation of the group, consisting in the differentiation and specialisation of the functions of its constituents.

Mac Dougall zegt wel, dat de vierde factor de voorwaarden schept voor den vijfden, maar hetzelfde geldt tot op zekere hoogte ook voor de voorafgaande andere factoren; de groep zal als een vaster omlijnd concretum naar voren komen al naar gelang haar bestaansduur langer is. Wisselwerking — aantrekking en afstooting ook — tusschen verschillende in haar doelstelling onderling afwijkende groepen is zonder deze min of meer scherpe groepsomlijning niet goed denkbaar en het ontstaan van vaste gebruiken en gewoonten zal grootendeels weer aan de werking der „interaction” te danken zijn.

In al deze gevallen is het lid van een groep zich deze bewust als een afzonderlijk lichaam, waarmede hij zich min of meer vereenzelvigt en waartegen hij met een zeker respect opziet. Voor de zuiver persoon- lijke komt zodoende een bredere groepsbelangengemeenschap. Er

¹⁾ The group mind, pag. 49—50.

zijn echter verschillende graden mogelijk en men beweegt zich tusschen wat Mac Dougall „will of all” noemt eenerzijds en wat hij als „collective volition” bestempelt anderzijds. Hij maakt daarbij onderscheid tusschen de vijf volgende „Modes of conation”: ¹⁾

- 1) „Pure impulsive collective action”; deze is meer dan de som harer deelen alleen, aangezien de erbij betrokken enkelingen in hun emoties, acties enz. door elkaar worden beïnvloed. Men denke b.v. aan de mogelijkheid, dat een auto het trottoir oprijdt en daar een aantal wandelaars, die overigens niets met elkaar te maken hebben, gezamenlijk in één richting hun heil in de vlucht laat zoeken.
- 2) Het geval, dat b.v. een aantal pelgrims, ieder voor zich, een bepaalde plaats willen bereiken. Allen hebben hetzelfde, maar toch geen eigenlijk gemeenschappelijk doel. Het kan den afzonderlijken deelnemer niet zoo heel veel schelen, of de verzameling in haar geheel het doel van den tocht bereikt, al kan zich wel het verschijnsel voordoen, dat een wildvreemde, die er zich bij aangesloten heeft, omdat hij den weg niet weet, of om welke andere reden ook, bij zijn eigen streven steun vindt in de resolutie der anderen; maar: „he desires and wills only *his own* arrival.”
- 3) Als boven (2), met dit verschil, dat ieder gevoelt, dat er een gevaar (roovers b.v.) aanwezig is, waar zij zich gezamenlijk wél met goed gevolg tegen kunnen te weer stellen, maar ieder afzonderlijk niet. Een samenwerking wordt dan onder het oog gezien en meer systematisch voorbereid, maar ook hier is de eigenlijke drijfveer nog particulier belang: „the successfull passage of the band will be desired by each member simply in order that his own safe arrival may be secured. There is direction of all wills towards the production of the one result, the success of the whole band; but this is not truly collective volition because the motives are private and individual and diverse”. Men vergelijkte hiervoor b.v. nog de scheepskaravanen — *conservae* — in de economische geschiedenis van het einde der 14e eeuw.
- 4) Het geval van een kruisvaardersexpeditie — een allegaartje uit nationalistisch oogpunt —, dat door een zeer bepaald gemeenschappelijk doel, b.v. de verovering van de Heilige Stad, is vereenigd, zonder dat echter een disciplinaire legergeest aanwezig is. In dat geval willen de deelnemers niet alleen dezelfde collectieve actie, alsmede hetzelfde eindresultaat, maar zijn ook hun motieven gelijk en minder individualistisch. Toch is ook hier volgens Mac Dougall bij hun gecombineerd optreden nog geen sprake van „a collective volition in the full and proper sense of the words”, maar slechts van een „coincidental conjunction of individual volitions”. Dit is volgens hem de „general will”.
- 5) De eigenlijke „collective volition”, wanneer de kruisvaarders van één nationaliteit zijn en b.v. een corps vormen, dat een zekere bestaansduur heeft, terwijl, o.a. juist tengevolge daarvan, het „selfregarding sentiment” zich over dit corps als een afzonderlijk lichaam heeft uitgestrekt, zoodat een ieder zich ermede vereenzelvigt, prijs stelt op den roep, dien het geniet, en het succes ervan als een doel op zichzelf nastreeft.

¹⁾ „The Group Mind”, pag. 56 sqq.

Voorbeelden van het onder 4) en 5) genoemde vindt men resp. in het huurlingen- en het beroepsleger. De door ons onder het literatuur-materiaal aangegeven passages uit Tolstói's „Oorlog en vrede" en v. Jenessen-Tusch's „Die Verschwörung gegen Karoline Mathilde und Struensee u. Brandt" zijn daarvoor als illustraties zeer bruikbaar (beide verduidelijken vooral groep 5). In de voorbeelden van de volledig georganiseerde hiërarchische groepen treedt ook de groote beteekenis van symbolen, vlaggen enz. aan het licht, een waarde, die door niet-militairen en in het algemeen personen, welke van deze groepen geen deel uitmaken, wel eens niet voldoende wordt aangevoeld en dan met een te kleineerend gebaar afgedaan. Zoo b.v. wanneer Bismarck ¹⁾ in een rede op 9 October 1878 zich als volgt uitlaat:

„Bei uns in Deutschland ist aber der Korpsgeist in der Politik derselbe der ja auch veranlasst, dass zwei Regimenter in einer Garnison die aus denselben Orten rekrutiert werden, gar nicht ohne Stichelreden ausdrücken können, ohne im Manoever auf einander einzuhauen, bloss weil sie verschiedene Farben, verschiedene Namen tragen, schwarzes oder weisses Lederzeug, — wer von Ihnen Soldat gewesen ist, wird das erfahren haben, feindet sich an und will den Anderen nichts gönnen. . . Meine Herren, dieser Geist ist es, den wir leider Alle von der Universität einigermassen mitbringen."

Dit waren eenige groepeerings van enkelingen in meer of minder nauw samenhangende organisaties, die men natuurlijk niet alle „massa" kan noemen in den vagen en meestal veroordeelenden zin, die doorgaans aan deze qualificatie gehecht wordt. Wél echter maakt in een massa („foule") van de soort, die wij in de teksten ontmoeten, ieder der deelnemers tevens deel uit van een of meer dezer georganiseerde groepeerings.

Voor al het buiten beschouwing laten van de verschillen, die er tusschen de „foule" en de „masse", tusschen de „unorganised crowd or mob" en de „group" bestaan, leidt tot de vaagheid van het massa-begrip. Hoe groot de verwarring in dezen is, wordt wel duidelijk, wanneer men eens naleest, wat Vierkandt ²⁾ dienaangaande opmerkt:

„Im Vorbeigehen sei hier auf die ausserordentlich grosse Vieldeutigkeit des Wortes Masse hingewiesen. Solange sie nicht geklärt ist, ist die Quelle des Irrtums nicht gestopft; gerade in ihr dürfte zum grossen Teil die Anziehungskraft der populären Massetheorie begründet sein, weil ein jeder aus ihr je nach dem Sinn, den er den Worten beimisst, heraushören kann, was er zu hören wünscht. Insbesondere tritt auch der Satz von dem niedrigeren Niveau für eine Anzahl von Bedeutungen in der Hauptsache zu, nämlich für die ersten fünf:

¹⁾ Gesammelte Reden, II, 218.

²⁾ O.c. pag. 438.

- 1) Masse: Geführte im Gegensatz zu den Führern.
- 2) „ durchschnittliche Menschen im Gegensatz zu den überdurchschnittlichen.
- 3) „ Untere Schicht (Ungebildete) im Gegensatz zur oberen (Gebildete.)
- 4) „ Auflauf oder überhaupt vorübergehende Vereinigung im Gegensatz zur Gruppe.
- 5) „ Kollegium, Klasse, soziale Schicht, Rasse usw. wobei vielfach nicht unterschieden wird, ob man damit eine Gruppe als ein Ganzes, oder ein nebeneinander gleichartiger Einzelwesen im Sinne einer Gattung meint.
- 6) „ vorübergehende Vereinigung von Menschen, die sich im Zustande der stärksten Erregung befinden (Ekstase oder Panik), bei der das Ichbewusstsein und das höhere geistige Leben stark zurücktritt, ohne dass aber von einem Wirbewusstsein im Sinne der Gemeinschaft zu sprechen wäre.“

De door ons in het voorafgaande hoofdzakelijk behandelde massa als handelingseenheid wordt in deze groepeerings voornamelijk door de zesde groep gedekt. Meestal echter verstaat men onder massa een hutspot (sit venia verbo!) van al deze zes factoren door elkaar, waarbij men dan — zooals trouwens te verwachten is — bij iedere afzonderlijke „massa” een overwegen van een of meer der genoemde categorieën waarnemen kan. Als Ortega y Gasset b.v. in zijn „Opstand der horden” aandacht aan het massaverschijnsel wijdt, heeft hij vooral de derde soort op het oog, echter volstrekt niet alleen deze. Hij ziet het massaverschijnsel als een mentaliteit, als een sociaalhistorisch gegroeid verschijnsel van òncultuur, waarbij de meest uiteenloopende „massa”-karakteristieken tot één geheel versmolten zijn.

Met deze opmerking zijn wij echter gekomen aan het tweede gedeelte van ons voorgenomen onderzoek, waarin wij willen trachten de *massamentaliteit* in haar groei te volgen. Deze massamentaliteit is een verschijnsel, dat pas gaat overheerschen in tijden, waarin een groote verbreding van den ruimtelijken horizon gepaard gaat met een samendrukken van de temporeele beleving op het heden. Men leeft dus niet meer in het verleden en niet meer voor de toekomst, maar vooral op het actueele oogenblik, nu. Collectieve onzekerheid en verlies aan cultuurwaarden zijn hierbij factoren van niet te onderschatten gewicht. Het massaverschijnsel in dezen vorm is een historisch-maatschappelijk gegroeid iets, waarvan men onder de aangehaalde werken een goede karakteristiek vindt in de passages uit De Jong, Kellermann en Toller en dat tot stand gekomen is onder den invloed van:

- A) *Meer concrete gegevens, wier opeenvolging b.v. in de economische geschiedenis en in de sociale geschiedenis in het algemeen is na te gaan, en*

B) *Zielkundige wijzigingen in de houding van den mensch tegenover zijn wereldbeeld en tegenover zijn sociale verbindingen.*

Deze beide factoren oefenen een zekere wisselwerking op elkaar uit. Voor een beter begrip van het verschijnsel in zijn geheel lijkt het aanbevelenswaardig de onder A en B genoemde factoren afzonderlijk in hun ontwikkeling na te gaan, hetgeen wij zullen doen in de twee volgende hoofdstukken.

DERDE HOOFDSTUK.

INVLOED VAN MEER CONCRETE GEGEVENS OP DEN GROEI VAN DE MASSAMENTALITEIT.

Aanvankelijk worden de goederen voortgebracht en verbruikt binnen den nauwen kring der huisgenooten. Dit leidt echter van zelf tot een vergrooting van de „familia”, waar b.v. bij de Romeinen talrijke slaven deel van gaan uitmaken. Na deze eerste phase krijgt men als tweede die der klantenproductie, de directe ruil; men werkt dan voor een beperkt, overzichtelijk rayon, hetgeen een onmisbaar vereischte is, wanneer de goederen onmiddellijk uit de handen van den vervaardiger in die van den verbruiker moeten overgaan. Tenslotte krijgt men als derde phase die der volkshuishouding, waarin de beperktheid van het rayon verdwenen is en zich warenomloop alsmede goederenproductie voordoen. De goederen worden dan als handelsobjecten en gros voortgebracht en pas verbruiksgoed, na een heele serie instanties te zijn voorbijgegaan. Ten deele blijft het ook niet bij een productie voor het eigen volk; zij gaat een internationaal karakter aannemen. Er komen dan b.v. kartels en trusts tot stand, welke monopoliseering ¹⁾ en prijs-„regulatie” beoogen.

Deze verschillende productiewijzen brengen geleidelijk aan ook een andere maatschappelijke structuur tot stand. Elk ervan bezit haar eigenaardigheden, welke niet op de laatste plaats voortvloeien uit de afhankelijkheidsrelaties, waarin zij de bij dit productie- en consumptieproces betrokken personen ten opzichte van elkaar plaatst, onafhankelijkheids- of afhankelijkheidsrelaties, die van een onderling meer of minder verschillenden aard zijn.

Bücher, wiens „Entstehung der Volkswirtschaft”, hoewel het in details verouderd is, nog steeds voor een klassiek boek in den goeden

¹⁾ Er zij echter op gewezen dat bv. Tschierschky het monopolistisch karakter, dat ook hij aanvankelijk aannam, later in zijn definitie van het kartel heeft laten vervallen, door de bepaling „zwecks monopolistischer Beeinflussung des Marktes” te vervangen door een andere, luidend „zwecks willkürlicher Regelung ihres Marktes”.

zin van het woord mag gelden, maakt onderscheid tusschen vijf verschillende productiemethoden ¹⁾ en wel:

- 1) Hauswerk.
- 2) Lohnwerk.
- 3) Handwerk.
- 4) Verlagsystem (of Hausindustrie).
- 5) Fabrik.

Hij knoopt aan deze indeeling verdere beschouwingen vast, die voor ieder der onderafdeelingen respectievelijk in hoofdzaak het volgende behelzen.

1) *Huisnijverheid*: De grondstoffen zijn zelf voortgebracht of verkregen. De voortbrenging is aangepast aan de verbruiksbehoefte.

2) *Loonwerk*: De geschoolde arbeider van de eerste groep maakt zich los van de hierboven aangegeven afbakening en beperking van zijn werkzaamheden. Hij verwerft zich een onafhankelijker positie door anderen zijn technisch kunnen ter beschikking te stellen, zij het dan al, dat hij in een eigen werkplaats hem daar toevertrouwde goederen verder voor gebruik gereed maakt, of dat hij rondtrekt en werkt in het huis of op het land van zijn opdrachtgevers. Op deze wijze verdient hij het eigen levensonderhoud benevens nog een zeker surplus. Zoolang hij in de woning van een opdrachtgever vertoeft, beschouwt men hem als huisgenoot en wordt er op deze wijze reeds voor zijn materiele verzorging ingestaan. (Men vergelijk hiermee het bij ons meer en meer verdwijnende huisnaaistersinstituut). Kenmerkend bij dit loonwerk is, dat het geen bedrijfskapitaal kent. Nòch grondstof, nòch eindproduct worden middel tot winstneming. Zoowel de wijze als de omvang der productie wordt bepaald door den eigenaar der grondstof(fen), die de leiding van het geheele productieproces in handen blijft houden, al geeft hij hetgeen vervaardigd wordt voor ieder der afzonderlijke détailbewerkingen aan telkens andere, geschoolde, krachten af. In zijn ontstaan is het voorwerp echter nooit iets anders geweest dan consumptieartikel op weg volledig bruikbaar te worden. Geen winstquota dus, of welke intermediaire winstnemingen ook, er wordt slechts een arbeidsloon uitbetaald. Na deze phase komt de derde, die in zekeren zin zelfstandig tusschen de meer samenhangende phasen 1 en 2 en 4 en 5 instaat.

3) *Handwerk*: Hèt onderscheid met 2) is, dat de geschoolde arbeider niet meer de grondstof of het tot op zekere hoogte afgewerkte product door zijn cliënt, die het zelf bezit, toegespeeld krijgt, maar dat hij

¹⁾ Cf. vooral I. Hoofdstuk IV, pag. 163 sqq..

deze grondstof b.v. nu voortaan zelf voorschiet, eerst aan onvermogene, later ook aan meer bemiddelde, beter gesitueerde arbeiders. De handwerker is nu in het bezit van alle productiemiddelen en het productiemateriaal en verkoopt uiteindelijk het afgewerkte artikel (grondstof plus arbeid) tegen een zekeren prijs. Dit doet hij, hetzij op afzonderlijke bestelling, hetzij voor den marktverkoop, twee vormen die elkaar aanvullen. Het afzetgebied is doorgaans plaatselijk. Tusschenpersonen treden er tusschen producent en consument — uit commercieel oogpunt bezien — nog niet op. Zodoende wordt het ethisch karakter in de onderlinge verhouding bevorderd. De maker voelt zich persoonlijk verantwoordelijk ten opzichte van den afnemer, daar hij dezen persoonlijk het product afgeeft.

„In dieser geistigen Luft erhielt sich der lebendige Mensch länger selbständig. Der Einzelne, auch wenn er Geschäfte betrieb, verlor sich nicht im Lärm und Trubel dieser Geschäfte. Er bewahrte sich die Würde des selbständigen Mannes, der sich nicht wegwirft um eines Profites willen. Überall im Handel und Verkehr herrscht ein persönlicher Stolz. Der Kaufmann — man kann es in einem Worte zusammenfassen — hat Haltung. Nur ein äusserer Ausdruck dieser inneren Ruhe und Gemessenheit war das würdevolle Auftreten, war die etwas steife und pedantische Erscheinung des Unternehmers alten Stils . . . „Steif und aufmerksam (Goethe) schreiten sie alle daher: gewohnt ihre Geschäfte ohne viel Nachdenken und ohne viel Eifer zu vollbringen. Im gewohnten Kreise ihre gewohnte Kundschaft in gewohnter Weise bedienend, ohne Überstürzung, ohne Hast.“

zegt Werner Sombart ¹⁾ van den vroegkapitalistischen ondernemer. Welnu, is dit niet een erfstuk, dat hem door den gegoeden handwerker uit den tijd daarvoor — die hem den weg bereid had — is gelegateerd?

Maar wij zijn hier even afgedwaald van het door den maker persoonlijk afgegeven product! Dit zelf, om er weer op terug te komen, ondergaat bij het handwerk alle bewerkingen zooveel mogelijk op één plaats, een omstandigheid, die velerlei vereenvoudigingen met zich brengt, vervoerkosten omlaagdrukt, den handwerkersstand tot een bezittende klasse maakt, zijn rol speelt bij het losmaken van het vermogen van het grondbezit en de basis vormen gaat van de sociale en politieke beteekenis van den burgerstand. Deze localisatie heeft overigens een zekere quantitatieve praestatievermindering tot gevolg, omdat de directe contact-verhouding tusschen handwerker en verbruiker slechts dan behouden kan blijven, wanneer het ambacht klein gehouden wordt. Wanneer een handwerk te groot, te veel omvattend dreigt te worden, splitsen zich deelen af. Elk gaat dan voortaan een

¹⁾ „Der Moderne Kapitalismus“, II, 1, pag. 62 sqq..

bepaald en nauwkeurig omschreven deel van hetgeen gefabriceerd wordt voor zijn rekening nemen. In de leerindustrie bepaalt b.v. de een zich tot het vervaardigen van taschjes, een ander tot het vervaardigen van zadels, leeren riemen enz.. Wanneer er dan nog te veel krachten zijn en ieder — om wat te verdienen — over zijn eigen scherp omlijnde terreintje hééngrijpt, krijgt men de bevoegdheidsquaesties, die het latere gildeleven zoo vergiftigd hebben.

Uit het bovenstaande volgt, dat het handwerk practisch alleen in de kleine stad tot vollen bloei kon komen. Met de latere centralisatie en verkeersuitbreiding loopt het terug, om plaats te maken voor de manufacturen en fabrieken, twee systemen, waartusschen overigens opmerkelijke verschillen bestaan.

4) *Manufacturen of „Verlagssystem“*. In beginsel blijft hier de arbeidsmethode van het handwerk behouden, slechts de afzet van de bereide goederen ondergaat ingrijpende veranderingen. Niet ieder handwerker is op een gegeven oogenblik meer in staat, zelf voldoende persoonlijke relaties met zijn cliëntèle te onderhouden. Hij gaat daarom voor iemand werken, die de verkoopstaak van hem overneemt, hem dus in zekeren zin van een deel der werkzaamheden, die hij zelf er niet meer bij af kan, ontlast. Dat wat hij echter zelf nog aan werkzaamheden op zich neemt, voltooit hij zoo veel mogelijk in eigen woning of werkplaats. Er is dus nu een tusschenpersoon ingeschakeld, die er zich op heeft toegelegd — hij heeft er namelijk den tijd en de gelegenheid toe — het artikel van den handwerker op te koopen en voor den afzet zorg te dragen. Hij laat trouwens niet alleen den handwerker, maar ook den vroegeren loonwerker voortaan „voor zich werken“, d.w.z. hij levert meer en meer de grondstoffen, welke de man vroeger van den onmiddellijken verbruiker betrok.

Deze verkopende tusschenpersoon schiet den kleinen producent, die oorspronkelijk nog betrekkelijk onafhankelijk gebleven was, ook nog in geval van verarming het noodige voor. Soms alleen maar den prijs van het product, dien hij eigenlijk pas bij aflevering van het bestelde behoefde te betalen, soms ook de grondstof. In dat geval betaalt hij een stukloon. Weer een anderen keer is hij in het bezit van de noodzakelijke productie-middelen en apparaten, die te kostbaar zijn dan dat degene, die voor hem werkt, in staat zou zijn voor eigen rekening tot de aanschaffing ervan over te gaan.

Met den tijd worden dan de kleine producenten meer en meer van hem als den afnemer, op wien zij aangewezen zijn, afhankelijk; met maar al te vaak het gevolg, dat zij worden uitgezogen en uitgebeend. Een felle aanklacht tegen dergelijke misstanden vindt men b.v. in „Die Weber“ van Gerhard Hauptmann.

In deze vierde categorie is — en daar komt het vooral op aan — het product, vóórdat het wordt verbruikt, middel tot handelsverdiens­te van een, of doorgaans meer, tusschenpersonen geworden. De eigenlijke maker van het artikel staat hierdoor zoo zwak, omdat hij van den afnemer gescheiden is.

5) *Fabriek*. Deze vorm onderscheidt zich van den vorige, door­dat niet alleen het debiet, maar ook het geheele productieproces in één hand komt en zoo mogelijk in één localiteit plaats vindt, welke daartoe speciaal is op- en ingericht, alsmede technisch zoo volmaakt mogelijk uitgerust. Deze werkwijze is doelmatiger en economischer. Aan een ieder wordt nu een bepaald miniem onderdeel der productie­werkzaamheid toevertrouwd. In welke mate langs dezen weg de omvang van de fabricatie kan worden opgevoerd, is al aangetoond door Adam Smith met zijn voorbeeld der naaldenfabriek. Een en ander leidt er toe, dat machines in gebruik worden genomen. Immers naarmate de bewegingen, die voor den arbeid noodig zijn, worden vereenvoudigd en geüniformeerd, kan de machine beter het werk, dat eerst door menschenlijke arbeidskrachten werd uitgevoerd, over­nemen . . . en is het eenmaal zoo ver, dan zijn aan het gebruik van machines zelfs aanzienlijke voordeelen verbonden. Deze mechanische arbeiders zijn onvermoeibaar en tevens regelmatiger en sneller dan menschenmateriaal. Hierdoor worden productieschommelingen ver­minderd, zoo niet uitgeschakeld en vermeden. Zelf vragen zij dan weer arbeidskrachten voor hun vervaardiging en bediening, tengevolge waarvan althans een zekere verplaatsing van de werkzaamheden der arbeiders optreedt.

„Waarom deze uitweiding?“, zal men misschien geneigd zijn te vragen. Het antwoord ligt eigenlijk voor de hand: omdat het verloop dezer ontwikkeling midden in de massa, zij het dan massa in een bijzonderen zin, voert. Wij wezen zoojuist op de mechaniseering en de uniformeering van de productie. Was het vroeger de handel of beter nog het verbruik, dat de productie regelde, nu zijn de rollen allang omgekeerd, terwijl de qualiteit en preciese pasvorm nauw­keurig luisteren naar, bepaald worden door de technische mogelijk­heden en den aard en de hoedanigheid der fabrieken met haar outillage. Men krijgt zoodoende seriemodellen, weliswaar numeriek in steeds grooter getale, maar toch altijd gestandaardiseerde en generationaliseerde seriemodellen. Er wordt een model geschapen, dat een maatstaf vormt en den afnemer wordt opgedrongen. Hoezeer de maatschappelijke verhoudingen en groepeerings daardoor worden

beïnvloed, is duidelijk genoeg. Men vergelijke slechts de verschillende soorten van arbeiders en hun verhouding ten opzichte van elkaar en van hun werkgevers, alsmede de vakverbonden en organisaties.

Ook de smaak, de opvattingen en de inzichten worden door deze uniformering in niet onbelangrijke mate aan banden gelegd. Men behoeft slechts naar pers, radio en film te verwijzen. Over massapsychose, gekweekt door de radio, sla men de berichten eens na in de couranten van 31 October 1938 met betrekking tot de uitzending in Amerika van het boek van Wells „War of the worlds”, die wij als een kenmerkend staaltje bij de ter lezing aanbevolen teksten gevoegd hebben. Ter verduidelijking willen wij hier alleen nog wijzen op hetgeen Lucien Romier ¹⁾ van de film zegt:

„Le cinéma influence principalement sur les mœurs, les façons de vivre, les modes et l'idée que le public se fait des relations sociales et privées. Il crée un milieu et des types facilement compréhensibles, par rapport à quoi le spectateur mesure son propre état, ses manières de sentir et d'agir. Idée préconçue des relations humaines, création de types, hiérarchie supposée de certains valeurs, classement même des pays et des lieux: tout cela fatalement implique un ensemble de partis pris qui ont leur source dans les traditions, les opinions et les intérêts des créateurs de films. Qu'ils l'aient prémédité ou non, les créateurs des films projettent ainsi sur le public leur appréciation de la vie . . . Imaginez une fillette de nos faubourgs qui irait une fois par semaine au cinéma. C'est le cas moyen. Elle verrait deux films par séance, la plupart de fabrication américaine (dit laatste geldt uitteraard naar de omstandigheden in de verschillende landen ook in verschillende mate). Pour peu que cet enfant suivit le spectacle pendant deux ou trois années, elle aurait emmagasiné en son cerveau une somme d'expériences visuelles de quoi rien ne pourrait plus l'empêcher de tirer des conclusions pratiques, qu'une foi mariée, elle transmettrait à ses enfants comme des vérités vérifiées. Or, l'histoire de cette fillette est l'histoire réelle d'un immense public . . .” Pour les gens simples, ce qui est imprimé comporte vérité („Want wat geschreven staat is waar!”). A plus forte raison, et même pour les gens d'une culture moyenne, ce qui est photographié et qu'ils peuvent voir. Faites l'expérience . . . etc.”

Men bezoekt, aldus Romier, de bioscoop voor ontspanning, om te zien zonder genoodzaakt te zijn er bij te denken, passief, goedgevoelig en, indien tot iets besloten, dan wel hiertoe, zich niet te vermoeien. Al deze — overigens samenhangende — omstandigheden, die bij den enkeling reeds afbreuk doen aan een meer critisch-persoonlijke houding, moeten gezamenlijk bij een collectiviteit nog veel meer een passief over zich heen laten gaan en daarmee een groote mate van aanvaarding in de hand werken.

Er vindt dus op verschillende levensgebieden een vereenvoudigde, éénvormige, en gecentraliseerde waardevorming plaats, die in soms

¹⁾ L'homme nouveau, pag. 191—192.

vergaande mate door technische en materiele mogelijkheden en usances bepaald wordt. Dit proces dreigt steeds verder om zich heen te grijpen. Een heel andere vraag is, of deze ontwikkeling ook noodzakelijk genoemd mag worden. Het resultaat van den technischen opbloei van de vorige eeuw en de veranderingen, waartoe deze in de maatschappij mede aanleiding gegeven heeft, is een bevestigend antwoord op deze vraag geweest. Daarmede is dan uiteraard een gunstig uitgangspunt gegeven voor de door Marx geponeerde en door Engels verder uitgewerkte stelling: „Die Produktionsweise des materiellen Lebens bedingt den sozialen, politischen und geistigen Lebensprozess”, die de hoeksteen van de economische sociologie is Neemt men dit materialisme eenmaal als onderbouw aan, dan zijn stellingen als: „De opvattingen der menschen komen voort uit de maatschappij en de menschen worden niet geboren met opvattingen, waaruit de maatschappij is ontstaan”, en „De menschen gaan bepaalde productieverhoudingen aan onafhankelijk van zichzelf” consequent. Zij worden dan echter tevens op éézijdige en daarom onjuiste wijze geïnterpreteerd

Wij raakten deze quaesties aan, niet om dieper op het zoogenaamd historisch-materialisme in te gaan of daartegen te polemiseeren — dit zou ook buiten het kader van ons bestek vallen — maar, omdat zij verband houden met den samenhang tusschen de door ons in het begin van dit hoofdstuk als A en B aangeduide factoren. De bedoeling is, duidelijk te maken, dat de aangegeven gedachtengang er toe leidt, het zwaartepunt in de onder A genoemde factoren te leggen. Zonder hun gewicht in twijfel te trekken, moet er echter op gewezen worden, dat het evenzoo de veranderingen in de geestelijke instelling van den mensch tegenover zijn omgeving en tegenover zijn geheele wereldbeeld zijn, die het veldwinnen van deze opvatting pas goed hebben mogelijk gemaakt, omdat zij in het individu, door de „Verdiessseitigung”, d.w.z. de verstoffelijking van de hierarchie der waarden, in toenemende mate een economisch objekt laten zien. Zodoende wordt de enkeling meer en meer op de gemeenschap aangewezen. Om met de Reynold te spreken, hij wordt ervan afhankelijk gemaakt, hij dreigt er zelfs geheel in op te gaan, terwijl de collectiviteiten van haar kant meer en meer bekneld raken in het dwangbuis van een tyrannieke economische structuur.

Hiermede zijn wij toegekomen aan de onder B. genoemde zielkundige wijzigingen, die wij in het volgende hoofdstuk beknopt zullen behandelen. Misschien is het echter goed er op te wijzen, dat een expositie van het feitelijk verloop van zaken bedoeld wordt, niet een moreele —

zoo men wil ethische — beoordeeling van de waarde van deze ontwikkeling. Dit laatste kan niet de bedoeling zijn van een beschrijvende analyse, hetgeen echter niet buitensluit, dat het standpunt dat een beschrijver inneemt, doorgaans toch wel doorschemert.

VIERDE HOOFDSTUK.

OVERZICHT VAN EENIGE ZIELKUNDIGE WIJZIGINGEN, DIE VOOR DEN MENSCH VAN BELANG ZIJN GEWEEST MET HET OOG OP DE VORMING EENER SPECIALE MASSA- MENTALITEIT.

Graaf Coudenhove-Kalergi zet in zijn „Totaler Staat, totaler Mensch” uiteen, hoe de volksverhuizing de oude cultuur vernietigd, maar tegelijkertijd den grondslag van de moderne beschaving gelegd heeft. Immers, zoo verklaart hij, het Romeinsche rijk werd veroverd door de Germanen, een volk, dat de persoonlijke vrijheid boven alles stelde, een eigenschap, die reeds door Tacitus in zijn *Germania* bij hen geconstateerd werd.

De nazaten der vrije krijgslieden uit den tijd der volksverhuizing werden dan de ridders, met wie maar al te vaak een toestand van bandeloosheid en anarchie — op grond van een te ver doorgedreven persoonlijk vrijheidsbeginsel — zijn intree deed. Zoo ontstond er een militaire ridderskaste, die de macht van den landsheer of den koning in sterke mate kortwiekte. Pas de uitvinding van het buskruit maakte het mogelijk, om soldaten en huurlingen effectief tegen deze ridders in het veld te roepen. Op deze wijze ontstond een vrijheidsconflict tusschen de ridders van den eenen, de boeren en burgers van den anderen kant. De burgers hadden hierbij meer succes dan de boeren, aangezien de pogingen dezer laatsten op harde wijze werden onderdrukt, hoewel ook hier tusschen de positie, waarin zij in West- en die waarin zij in Oost-Europa kwamen te verkeerden, groot verschil bestond.

Het streven der burgers echter bevorderde het ontstaan van vrije stedelijke republieken, eerst in Noord-Italië, dan ook elders, b.v. in Duitschland. Zij droegen meestal een commercieel karakter (handelssteden) en sloten zich tot bonden (Hansa b.v.) aaneen. Hier wordt de strijd gestreden tusschen de lagere standen en den feodalen adel. Ook een conflict tusschen den adel en de vorsten doet zich voor. Dit alles leidt tot een verdeeling van de staatsmacht tusschen den koning en de standen, hetgeen o.a. zijn neerslag vindt in de „*Chartae Libertatum*”, voorloopers van de parlementaire instellingen. Deze

chartae echter zijn meer aristocratisch dan democratisch getint. De invloed der adellijke kaste was grooter dan die der — als parvenu's beschouwde — boeren en burgers. Van een vierden stand in den vorm, waarin men dezen later, tegen de tweede helft der 19e eeuw, zal vinden, is nog geen sprake. Uiteraard is in al deze chartae een der belangrijkste punten, dat voortaan het heffen van belastingen volgens de willekeur van den vorst alleen werd besnoeid. Er werd dus aan bepaalde groepen uit het volk toezicht op het staatsbeleid gegeven, maar waar van staatsbeleid gesproken wordt, moet een zeggingschap over een bepaald territoriaal gebied in het geding zijn. Voor deze gedachte moeten dus, zoo zegt ook Coudenhove, de vroegere anarchistische roofridders toegankelijk zijn gemaakt, of eerder nog hun invloed moet in belangrijke mate zijn beknot, een proces, waarvan men dan ook werkelijk, tijdens de regeeringsperiode der drie Lodewijken in Frankrijk b.v., het verloop wel kan nagaan. De vorst is eerst nog de belichaming van de staatsalmacht, die in dezen historischen vorm het absolutisme heet.

„Politiquement et administrativement, la France, depuis Richelieu et Louis XIV n'est d'ailleurs plus féodale, c'est une nation moderne, dominée par l'omnipotence de l'état, donc en marche vers l'étatisme par la centralisation administrative,” zegt Gonzague de Reynold. ¹⁾

Zoo ziet men dan in Frankrijk ook, hoe de adel tot een „noblesse de robe” wordt, een adel, die door den koning steeds meer aan het hof wordt gecentraliseerd, uit angst voor een te grooten invloed. Het uitoefenen van een contrôle werd zodoende vergemakkelijkt. Deze handelwijze leidt tot een „Droit divin des rois”, dat op zijn beurt weer den weg baant voor revolutionnaire stroomingen. De hervormingen, die van de kroon waren uitgegaan, hadden de sympathie der lagere standen, omdat zij braken met misstanden en met althans sommige mogelijkheden tot machtsmisbruik door den adel. Men nam dáár alleen echter geen genoegen mee, maar wilde méér zien. De revolutie brak pás uit, toen de vorst niet in staat bleek deze hervormingen ver genoeg door te zetten om den derden stand in het zadel te heffen; men zag in de vorsten revolutionnaires, die halverwege waren blijven stilstaan. Deze gedachte — iets van dien aard tenminste — moet b.v. Bismarck voor den geest hebben gestaan, toen hij in zijn briefwisseling met Leopold von Gerlach — die uiteindelijk de neerslag is van een conflict tusschen twee wereldbeschouwingen — zijn wensch, tot een

¹⁾ L'Europe tragique, pag. 45. (In een deel van hetgeen volgt is van dit boek een tamelijk uitvoerig en dankbaar gebruik gemaakt.)

toenadering met het revolutionnaire Frankrijk van Napoleon III te komen, op zulk een merkwaardige wijze verdedigde. Hij verklaart daarin, dat men wel diplomatiek contact van vriendschappelijken aard had zien aan te houden met de drie Lodewijken, die toch volstrekt niet minder revolutionnair geweest waren dan op het oogenblik Napoleon III, en probeert met dit argument den weerstand van den conservatieven Gerlach te breken, die zich persoonlijk te oud, te veel ook man van den ouden stempel voelt, om daarin mee te kunnen gaan, maar voorzichtig toegeeft, dat een heroriëntering op deze gebieden misschien voor de komende staatslieden noodzakelijk zou kunnen blijken.

Bij dit alles merken wij een, soms ongebreidelde, vrijheidsdrang op, die in strijd geraakte met de absolutistische staatsgedachte. Deze houdt echter, zooals reeds is aangestipt, weer verband met het goddelijk recht van de heerschers. Deze gedachte, die een overblijfsel is uit de middeleeuwsche levensbeschouwing keert later, o.a. bij den duitschen keizer Wilhelm II, terug. Het goddelijk recht gaf den heerschers echter geen vrijheid tot willekeur. Zij stonden voor een taak, die hen zware verplichtingen oplegde; dit blijkt al bijzonder goed uit de volgende woorden van Richelieu 1):

„Dieu étant le principe de toutes choses, le Souverain Maître des Rois, et celui seul qui les fait régner heureusement, si la Devotion de V.M. n'était connue de tout le Monde, je commencerois ce chapitre, qui concerne sa Personne, en lui représentant, que si Elle ne suit les Volontez de son Créateur, et Elle ne se soumit à ses Lois, Elle ne doit point espérer de faire observer les siennes, et de voir les Sujets obéissans à ses ordres.”

In de Middeleeuwen is, bij alle divergenties der persoonlijke strevingen, een éénheid van doel gegeven in de theocentrische gerichtheid van mensch en maatschappij. Dit brengt een maatschappelijke ordening met zich, die den enkeling niet onvoorwaardelijk onderwerpt aan de gemeenschap, maar de taak van deze laatste juist ziet in het scheppen van die factoren, welke de harmonische persoonlijkheidsontwikkeling van zooveel mogelijk enkelingen bevorderen. De staatsgemeenschap is, evenmin als welke andere gemeenschap ook, een in zichzelf rustend doel, maar een accidens 2), dat slechts in zoverre beperkingen kan opleggen, als het daarbij niet in strijd komt met het onveranderlijke, onaantastbare doel van den enkeling, een doel, dat in laatste instantie — en hier ligt het zwaartepunt! — „jenseitig”, niet van deze wereld is. Alleen bij een theocentrisch gerichte wereld-

1) Testament politique I, pag. 211.

2) Al is zij — en wij verstaan onder gemeenschap een meer of minder volmaakte orde-eenheid — dan ook een accidens *met een eigen realiteit*.

beschouwing, die de personen in een corporatieve binding laat en op samenwerking in onderlinge waardeering naar dat doel berust, is zulks, althans in beginsel, mogelijk, omdat zij een materieel welvaren niet als terminus ultimus, als einddoel beschouwt. Want zelfs voor het geval dit streven naar welvaart zijn doel bereikt, blijft de verwezenlijking van het ideaal nog onvolledig.

Het gevaar is hier, dat bij deze — niettegenstaande haar vaste kern — levend en bewegelijk gedachte leer, zich in de maatschappelijke toepassing verstijvingsverschijnselen voordoen, omdat bepaalde gunstiger gesitueerde groepen een kaste gaan vormen en van rechten genieten, die niet meer voldoende door tegenpraestaties worden opgewogen, zooals dit b.v. bij de „noblesse de robe” — waarover wij hierboven spraken — het geval was.

Het cardinale punt in de vroegere levensbeschouwing, die men theocratisch zou kunnen noemen, is dat men zich aan een boven zich gesteld Godsgezag, dat tevens de bron van het staatsgezag is, gebonden voelt. De vorsten ontleenen hun mandaat aan dat allerhoogste gezag. De autoriteit komt dan nog van boven. Voor de latere phase der geestelijke ontwikkeling, is echter karakteristiek, dat de autoriteit zich, juist omgekeerd, van beneden naar boven verplaatst.

„An der Wende des Mittelalters (zoo Coudenhove-Kalergi) erlebte Europa drei grosse geistige Strömungen, die den Charakter von Freiheitsbewegungen trugen: Renaissance, Humanismus und Reformation. Während Renaissance und Humanismus das klassische Persönlichkeits- und Menschlichkeitsideal zu neuem Leben erweckten und eine grosse Epoche der Kunst und Wissenschaft schufen, stellt die Reformation einen Versuch dar, den christlichen Laien aus der Vormundschaft der Priesterkaste zu befreien, und ihn gottesunmittelbar zu machen. Diese religiöse Freiheitsbewegung war erfüllt von demokratischen Tendenzen gegen den geistigen Absolutismus des Papsttums.” Zoo althans dacht men er over. ¹⁾

Deze neiging, de autoriteit van beneden te laten opkomen, is nauw verbonden met het streven naar „vrijheid in het algemeen” en komt vooral naar voren bij hen, die op de opvatting van Luther verder hebben voortgebouwd. Van Duinkerken wijst er op, dat het bij dezen laatste nog niet consequent is doorgevoerd, omdat hij te goed besepte, waar zulk een proces heen moest voeren en voor de gevolgen terugschrok. De bloei van humanisme, individualisme en antropocentrisme houdt, zooals wij trouwens ook bij Coudenhove-Kalergi kunnen zien doorschemeren, nauw verband met het opruimen van de bindingen naar boven; tevens verdwijnen in het sociale en politieke

¹⁾ O.c. pag. 50.

leven de intermediaire bindingen tusschen enkeling en staat. Hoe dit mogelijk is, wordt duidelijk bij lezing van Rousseau's „Contract social”, een werk, dat — hoe vervelend misschien ook in vergelijking met zijn andere geschriften — in dit opzicht te belangrijk is, om er niet enkele oogenblikken langer bij te blijven stilstaan.

Rousseau wil terug naar den natuurtoestand. „L'homme est né libre et partout il est dans les fers”, is al terstond zijn slagwoord. Hoe moet dit probleem worden opgelost? Hij ziet maar één mogelijkheid, het „Contrat social”, waardoor ieder tot integreerend deel van het geheel wordt gemaakt, maar toch autonoom, meester van zich zelf blijft en precies doet en laat wat hij wil. Rousseau neemt aan, dat ieder, die in het land blijft, daardoor ook stilzwijgend zich met het contract accoord verklaart; deed hij dit niet, dan had hij zich wel verwijderd. Deze vrijheid tot het contract toe te treden, is overigens natuurlijk al net zoo illusoir en fictief als die, welke de leden der vereenigde Sovjetrepublieken hebben (volgens de bondsbepalingen) om uit de federatie te treden, irreëler zelfs nog. Maar, ziet men daar van af, dan heeft dus ieder, die blijft, volgens deze opvatting zijn instemming betuigd. Wat dit inhoudt, blijkt uit den volgenden passus:

„Chacun de nous met en commun sa personne et toute sa puissance, sous la suprême direction de la „Volonté générale”, et nous recevons encore chaque membre comme partie indivisible du tout . . . de là naît un corps collectif un pouvoir politique, l'état 1) . . .

Dit lichaam wordt bezielde door den algemeenen of volkswil (la volonté générale). Deze volkswil moet hier opgevat worden als méér dan de som van de individueele willen, die aan hem deelhebben en als gericht op het „bien commun”, op het algemeen welzijn of — misschien is dit juister uitgedrukt — het gemeenschappelijk streefobject. De Reynold merkt overigens op, dat Rousseau niet altijd met voldoende scherpte tusschen „bien” en „intérêt” onderscheidt.

De gezamenlijke wil, waarover het hier gaat, is dwingend. In Rousseau's beschouwing dreigt dan ook het individu in den staat verloren te gaan. Hij voelt wel, dat dit gevaar aanwezig is, maar zich niet mag voordoen. Men kan echter getroost naar huis gaan, besluit hij, na een kunstige doch min of meer om haar eigen as draaiende rede-neering, want het is uitgesloten dat „le corps veuille nuire à tous ses membres”. (Men kan o.i. zich in de eerste plaats al afvragen, of de term „tous” hier niet ongemotiveerd binnengesmokkeld is.)

De staat maakt in Rousseau's theorie alles weer goed, omdat de

¹⁾ O.c. pag. 248 (aanhalingsteekens v. ons).

algemeene wil, die hem vormt, onfeilbaar is. Hij onderscheidt dan wel tusschen wat hij „volonté de tous” en dat wat hij „volonté générale” noemt, maar komt t.o.v. de laatste tot de niet erg opwekkende gevolgtrekking, dat hij zich manifesteert door middel van de stembus. De minderheid heeft zich, toen zij bij een stemming haar votum uitbracht, klaarblijkelijk vergist en iets voor „volonté générale” gehouden, dat dit niet was; het gaat dus bij zulk een stemming eigenlijk niet om het aanvaarden of verwerpen van de in het geding zijnde punten, maar om het zoeken naar den volkswil. De rest is van ondergeschikt belang.

Rousseau verklaart, dat de enkeling slechts aan het contract gebonden is in hetgeen van gemeenschappelijk belang geacht moet worden. Hij wil daardoor naar vermogen de onschendbare rechten van den enkeling redden, maar doet niet veel meer dan het probleem verleggen, want nu komt natuurlijk de vraag, wat van gemeenschappelijk belang is en wie daar uitspraak in doet. Jean Jacques legt de beslissing dienaangaande in handen van den vorst en probeert ons dan voor te rekenen, dat hier geen gevaren uit voortvloeien, omdat de regent of vorst een exponent is van den gemeenschappelijken wil, die zijn onderhoorigen en deelgenooten nooit zal kunnen schaden:

„Le souverain, de son côté, ne peut charger ses sujets d'aucune chaîne inutile à la communauté: il ne peut pas même le vouloir; car, sous la loi de la raison, rien ne se fait sans cause, non plus que sous la loi de nature” („bonum et voluntas principis convertuntur” zou men dan kunnen zeggen). De vorst is slechts de spreekbuis van het soevereine volk.

Het voormalige goddelijk recht van de koningen heeft plaats gemaakt voor dat van de volkeren, waar het in theorie nog mede samenvalt. Later zullen wij zien, dat ook dit maar een overgangsstadium is en men van het goddelijk recht van de volkeren in dat van den staat belandt. In dit tusschenstadium echter vindt de algemeene of volkswil zijn beslag in de wet. De soevereiniteit van het volk is nog absoluut, maar men moet dan onder het volk de stemgerechtigde burgers verstaan en onder wet datgene, wat zij door stemming van kracht maken, d.w.z. bevinden den volkswil te zijn.

Het werk van Rousseau is de vrucht van het individualisme, waarop wij hierboven doelden. Men meende in een anthropocentrisch gekleurde wereld- en met een optimistisch-anthropocentrisch gekleurde levensbeschouwing een soort van paradijselijken toestand te kunnen bereiken. Later bleek de loop der gebeurtenissen niet geheel en al aan de verwachting te beantwoorden. Men was tē goed van vertrouwen geweest in de natuurlijke edelaardigheid van verstand en hart. Dit

optimisme was trouwens niet uitsluitend rationeel, dan ware het te dor, te theoretisch absoluut. Het diende door gevoels- en ervaringsfactoren te worden gecompenseerd. Drie factoren zijn er als het ware aan te wijzen, waarvan al naar gelang de omstandigheden, de eerste, de tweede, of de derde den toon aangeeft; resp. idee, sentiment en actie, waarbij men dan onder actie meer in het bijzonder de bewijskracht der ervaring dient te verstaan.

Het sentiment nu teekent al spoedig een zekere ontgoocheling aan. Dit geschiedt o.a. in de romantiek, die meer een beweging, een gevoelsstrooming dan een scherp omschrijfbaar concreet factum is. Zij is n.l. het verlangen naar den onbedorven natuurstaat, welke door de ratio, door het redeneerend verstand aanvaard is. Dit verlangen echter gaat gepaard met een zeker wantrouwen in de bereikbaarheid van het ideaal, een wantrouwen, dat op den grondslag der ervaring berust. Het leidt tot een vlucht in een betere wereld, om het even of men zich daarbij naar vroeger tijden (cf. de herdersdichten) of naar de toekomst (lofdichten op de komende technische perfectioneering en het daarmede te verwachten geluk) wendt.

Het stelsel van Jean Jacques lijdt aan de fouten van ieder oogenblikkelijk meerderheidsstelsel. Die meerderheid kan grooter of kleiner zijn in getale, al naar gelang het stemrecht over breede of minder breede bevolkingskringen is uitgebreid. Het oorspronkelijk liberalisme is in dit opzicht misschien nog het meest exclusief; daarna worden de kringen al maar wijder met het naar voren komen van resp. democratie, socialisme en communisme.

De opeenvolging der strevingen in den tijd is in groote lijnen als volgt:

- A) Vrijheid
- B) Gelijkheid
- C) Broederschap.

Met A hangt het liberalisme, met B de democratie (eerst politiek, dan steeds meer sociaal geïnspireerd) en met C — via A en B — het communisme samen, dit alles binnen een anthropocentrisch kader. A en B botsen, meer dan B en C. B zal A geleidelijk aan uithollen, ondergraven. Dit is altijd zeer goed begrepen, gezien al de wijde verbreiding van het motto van Goethe: „Gesetzgeber, die Gleichheit und Freiheit zugleich versprechen, sind entweder Phantasten oder Charlatans”, een motto, dat men op vele plaatsen geciteerd vindt. Bevolkingsgroepen, waarmede men geen rekening hield, emancipeeren en melden zich. De meest op den voorgrond tredende eischen blijven echter die van stoffelijk welvaren. De anthropocentrische vrijheidsdrang heeft het uitslaan van de naald in die richting den weg bereid,

al mag men niet vergeten, dat het liberalisme aanvankelijk een stelsel van humanistische fijnproevers is, dat aan de persoonlijkheidscultuur hooge eischen stelt, zodoende echter numeriek weinig participanten telt, terwijl steeds breeder groepen aan de „tafel des levens” willen aanzitten. Tenminste in theorie gaat men steeds meer aan ieder individu dezelfde betekenis toekennen. Dit leidt er toe, dat de persoonlijkheidsnivelleering toeneemt, in dien zin, dat aan ieder staatsburger slechts één stem en daarmee dezelfde invloed toekomt op de voor het geheel der betrokken gemeenschap te nemen besluiten. De autoritaire overheersing van het getal accentueert zich steeds scherper. Het liberalisme trachtte het gevaar, dat daardoor dreigt met een beperkt, proportioneel, plutocratisch stemrecht te keeren. Zij, wien het is goed gegaan, voelen gewoonlijk niet veel voor sociale, economische en politieke gelijkschakelingen; zij lijden er te veel schade bij. Het liberale optimisme blijft tenslotte een materialistisch, verzakelijkt idealisme, een wensch naar „prosperity”, welvaart, naar een psychophysische behagelijkheid, die slechts voor een minderheid bereikbaar is. De anderen, geïrriteerd door hun buitensluiting, nemen daar echter geen genoegen mee.

Het leven wordt voorts, door de verbeterde verkeersmogelijkheden en in verband daarmee het nauwere onderlinge contact, steeds gecompliceerder en rijker in problemen, met als gevolg ook een toenemende behoefte aan regeling, waarbij het gevaar dreigt, dat men in te sterke mate den status quo handhaaft, „quieta non movere”, en in juridische formalismen vastloopt. Eerst is men idealistisch, dan wordt men leerstellig. De leer wordt een systeem, het systeem een mechanisme, zoodat het op de vrijheid opgebouwde recht een „science ésotérique, occulte”, een bizarre wetenschap voor ingewijden alleen, wordt ¹⁾. De democratie wordt tegelijkertijd roerig en neemt de functie op zich van den knuppel in het hoenderhok. Ook deze democratische oppositie blijkt echter slechts een overgangsfase; naar gelang zij meer sociaal gericht wordt, meer rekening houdt met de verlangens van opnieuw naar voren komende, nog meer misdeelde bevolkingsgroepen, leidt ook zij weer tot een groeiend radicalisme. (Men legge eens G. Elliot's Felix Holt naast Beauchamp's Career van George Meredith, wanneer men den neerslag van het toenemende radicalisme van het Engeland der negentiende eeuw in de litteratuur wil volgen.)

De omvang van de egaliteitsformule hangt af van den omvang van

¹⁾ Cf. de Reynold, o.c., pag. 148.

het stemrecht. Deze gelijkheid is een ideaal van de democratie, en een ideaal wenscht men in een opzet, die zoo grootsch mogelijk is, te verwirkelijken. Zoo groeit het democratisch element, maar wordt tevens de bijl aan den wortel van meer exclusieve stelsels, zooals b.v. het liberalisme, gelegd. Toch moet men ook hier den een niet met den ander over één kam scheren. Een enkel voorbeeld ter verduidelijking: Omstreeks Juni 1850 werden ten onzent levendige parlementaire debatten gehouden inzake het ontwerp van de kieswet. In het algemeen (cf. de Bruyne en Japikse, Staatkundige geschiedenis van Nederland I, 120 sq.) oordeelde men, dat de belastingsom, waarvoor men in de coheren moest zijn aangeslagen, om kiezer te kunnen zijn, te laag was. „Men was van meening, dat de wetgever van het in de grondwet gestelde maximum, en niet van het minimum, gelijk het voorgestelde ontwerp, had moeten uitgaan.” Thorbecke ¹⁾ echter, die als minister-president het liggende ontwerp verdedigde, en wiens liberale neigingen kunnen geacht worden voldoende vast te staan, diende als volgt van repliek:

„Hoe men den census vaststelt, het is onvermijdelijk, dat die ongeschikte kiezers zal insluiten; maar hetgeen een rechtvaardig en verstandig gouvernement moet willen is, dat de census zooveel mogelijk al de geschikte kiezers insluit. Derhalve moet de wetgever zoo laag mogelijk gaan. Men zal nooit kunnen vermijden, dat sommige geschikte kiezers worden buitengesloten, noch dat ongeschikte kiezers worden ingesloten; maar ik meen, en dit was en is mijn beginsel, dat, wanneer men te kiezen heeft tusschen het insluiten van ongeschikte kiezers en het buitensluiten van kiezers, die als geschikt schijnen te moeten worden beschouwd, het laatste vooral behoort te worden gemijd. De grens moet daar worden geplaatst, waar men op eene massa van ongeschikte kiezers zou stuiten.”

Het gaat er nu alleen nog maar om, wat men onder een „massa ongeschikte kiezers” verstaat! Dat de voorzitter der liberale fractie in 1850 daar wel eens heel anders over zou hebben kunnen denken dan de kopstukken van een of ander communistisch arbeiderssyndicaat, ligt voor de hand.

Zagen wij hierboven, dat de democratie het liberalisme, en in het kort alles wat naar haar meening een te exclusivistische tendenz inhield, ondermijnde, daar blijft het niet bij. Steeds radicalere stroomingen komen op, die uiteindelijk over den weg der staatsvergoding, de democratie dreigen uit te hollen en het socialistisch millennium beloven voor te bereiden. Dat is de reden, waarom de democratie aanleg vertoont, om tot tusschenschakel te verzwakken.

Als de bevolking talrijker wordt („Die Gesamteinwohnerzahl Europas war von 95 Millionen 1600 auf 130 Millionen 1700 und auf

¹⁾ Cf. De Bruyne en Japikse. O.c., I, pag. 122.

188 Millionen 1800 angewachsen, wovon auf West-Europa 1800 122 Millionen kamen" ¹⁾), voelen de economisch, sociaal en politiek zwakkeren behoefte aan een steunpunt. Het zonder twijfel vaak groote energieke initiatief van den afzonderlijken liberaal moge dan al zijn blijven bestaan, het algemeene optimisme in den vooruitgang en in de toekomstige zegeningen der techniek heeft veelal plaats gemaakt voor een gevoel van oververmoeidheid. Al dan niet terecht krijgen velen het gevoel tusschen de raderen te komen, het niet meer aan te kunnen. Dan is het de staat, die beschermend optreden, een oplossing brengen en den uitbuiters het dwangbuis aanleggen moet. Men meent, dat hij alles wel weer in orde brengen zal, een simplistische gedachte, waarvan de Reynold constateert, dat zij — als zooveel andere simplismen („les fausses idées claires") — iets mythisch krijgt. Zij leidt vooral tot een staatsvergoding en tot het beschouwen van den staat als een doel in zich zelf, werpt de afgedane moraal overboord en stelt daarvoor een andere op den grondslag van zijn collectieve eigenbelang in de plaats. Aan het staatsbelang worden de belangen der kleinere groepen of van enkelingen onvoorwaardelijk ondergeschikt gemaakt.

Nu hangt het van de plaats, waar de grenzen van dit collectieve eigenbelang worden getrokken, af, of een meer nationaal gekleurd staats- dan wel b.v. een internationaal „wereld"-belang optreedt, zooals bij de sociaaldemocratie en het communisme, die op de alomvattendheid en wereldverbondenheid van een economische structuur berusten. De term natie is overigens niet zoozeer een precies feitelijke afbakening dan wel een psychologisch begrip, dat uiteenlopende subjectieve en objectieve gegevens, zooals ras, taal, cultureele saamhoorigheid en welke andere gemeenschapvormende banden ook, omvat.

De „Staatsräson", het staatsbelang, behoeft niet altijd nationaal, het kan ook meer concreet zijn, en meer of minder gematigd, d.w.z. nu eens zullen meer emotioneel-subjectieve, dan weer meer zakelijke momenten op den voorgrond treden, al valt ook hier een scherpe scheidingslijn vaak ternauwernood aan te brengen. In dezen laatsten vorm, die overigens slechts een pleisterplaats is op den weg naar een meer absoluten, vindt men haar geïllustreerd in de „Denkwürdigkeiten" van von Bülow, waaruit wij hier eenige plaatsen inlasschen, omdat zoowel het „droit divin" van den koning als dat van den staat er op geslaagde wijze in worden gekarakteriseerd. ²⁾

¹⁾ Kulischer, Allgemeine Wirtschaftsgeschichte, II, 7.

²⁾ Men zij echter met dezen schrijver voorzichtig. Hij is een te rasechte opportunist, te zeer aanhanger van het „Materialisme politique" (A. Tardieu, Le prince de Bülow, pag. 19) dan dat men principieele distincties bij hem zou vinden.

I. „Nichts wurmte den Kaiser mehr, als wenn Fürsten sich ausserstande erklärten, den Widerstand ihrer Volksvertretungen oder ihrer Minister zu überwinden. Er sah darin eine Art Untreue gegen das von Gott dem Fürsten übertragene Amt, für das dieser, wie Wilhelm II ja auch öffentlich ausgeführt hatte, nur dem Allmächtigen, keinem Menschen sonst verantwortlich wäre. An dieser Überzeugung hat Kaiser Wilhelm bis an das Ende seiner Regierung festgehalten. Als ein der deutschen Sprache mächtiger römischer Prälat im Frühjahr 1915 vom Kaiser im Schloss Pless empfangen wurde, richtete Seine Majestät scharfe Angriffe gegen König Victor Emanuel von Italien, der kurz vorher Österreich den Krieg hatte erklären lassen. Als der Monsignore daraufhinwies, dass der König von Italien kaum anders handeln können, da das Ministerium Salandra-Sonnino auf der Kriegserklärung an Österreich bestanden hätte, bestritt der Kaiser mit Vehemenz diese Auffassung. Beim jüngsten Gericht, führte der Kaiser aus, werde König Victor Emanuel nicht damit durchkommen, dass er die Verantwortung für die Kriegserklärung auf seine Minister abschiebe. Der liebe Gott werde dann zu ihm sagen: „Ne, Männeken, damit kommt du bei mir nicht durch! Wer hat dich zum König gemacht? Deine Minister? Dein Parlement? Ich allein habe dich zu dieser Stellung erhoben, mir allein bist du verantwortlich, herunter mit dir in die Hölle oder wenigstens ins Fegefeuer.“ („Droit divin des rois“. Wilhelm II is nog de koning „vom Gottesgnaden“, geleid door de (protestantsch-) christelijke „Missions-idee.“ ¹⁾)

II. Ich war entschlossen, die Grundlage der Monarchie, die Rechte der Krone gegenüber den Parteien und gegenüber dem Reichstag mit Festigkeit und, wenn es nicht anders ging, so rücksichtslos zu wahren und zu verteidigen wie ich mich als junger Husar auf den Schlachtfeldern von Pikardie meiner Feinde erwehrt hatte. Aber die Animosität, die den Kaiser und einen Teil seiner näheren Umgebung gegenüber dem Parlement als solcher erfüllte, teilte ich nicht. Ich wünschte nicht die Volksvertretung auszuschalten oder in den Hintergrund zu schieben, die Volksrechte oder auch nur die Freiheit der Presse zu beschränken. Gerade für Wilhelm II erschienen mir diese Schranken nützlich und notwendig, schon im Hinblick auf seine Impressionabilität gegenüber Schmeichlern und Ohrenbläsern, auf die sein Vater und sein Grossvater nicht hörten, die aber bei ihm leichteres Spiel hatten. Bismarck hatte gesagt, dass, wenn es kein Parlement gäbe, der Kammerdiener regieren würde. Cavour hatte gemeint: „La plus mauvaise chambre vaut mieux que l'antichambre.“ Diese meine Überzeugung war weit entfernt von Unterwürfigkeit oder auch nur von Ängstlichkeit und dadurch hervorgerufen übertriebener und schwächerer Rücksichtnahme gegenüber den Parteien. Ich habe mich nie einer Partei ganz zu eigen gegeben, die Staatsräson stand bei mir immer hoch über den Fraktionen . . . Aber ich habe auch nie verkannt, dass in jeder Partei ein guter Kern war, und dass es die Aufgabe einer weisen Staatsleitung ist, zwar jeder Partei zu verhindern, durch fraktionelle Selbstsucht und Überspannung ihrer Sonderinteressen das Ganze zu schädigen, andererseits aber auch die Fähigkeiten und Kräfte aller Parteien zum Besten des Ganzen zu verwerten. (geëquibreerd staatsbelang.) ²⁾

¹⁾ Denkwürdigkeiten, I, 267.

²⁾ Idem I, 446—47, cf. ook III, 212.

III. Es war ja auch nur in Deutschland möglich, dass die sozialistische Presse sich bestrebt, die Soldaten des eigenen Landes durch Veröffentlichung angeblicher Soldatenbriefe aus China im Lichte grausamer Barbaren erscheinen zu lassen. Dass die sozialistische Presse diese zum grössten Teil ohne Frage erfundenen Briefe als „Hunnenbriefe“ bezeichnen konnte, war die Folge der bedauerlichen Entgleisung des Kaisers in seinen Bremerhavener Rede vom 27. Juli 1900. Aber ein solches Beschmutzen des eigenen Nestes, wie sich dies damals unsere sozialdemokratische Presse leistete, wäre in keinem anderen (?) Lande von der öffentlichen Meinung geduldet worden. (Gevoels-internationalisme.) ¹⁾

Op dit laatste wenschen wij nog even nader in te gaan. In het algemeen zal men geneigd zijn aan te nemen, dat het solidariteitsgevoel — als het er werkelijk op aan komt — het winnen zal van een dergelijk internationalisme. Dat het echter ook anders kan en de rasechte communist overtuigd is van de verplichting door de internationale arbeidersbroederschap opgelegd, desnoods het „vaderland“ „loyaal“ te saboteeren, is echter wel zoo ongeveer gemeengoed. Zeer aanschouwelijk blijkt deze mentaliteit uit hetgeen Krivitsky „gezien heeft“. Uit het door dezen geschreven en onlangs gepubliceerde werk halen wij een paar overtuigende voorbeelden aan.

„Aangezien niet nauwkeurig was omschreven wat onze taak was en wat die van de agenten van de Komintern in Polen was, werkten wij zooveel mogelijk samen met de pas gevormde poolsche communistische partij en wij gaven een revolutionnair blad uit de „Swit“ (Dageraad), dat wij verspreidden onder de soldaten van het poolsche leger. Op den dag, dat Toegatsjefsky voor de poorten van Warschau stond, verklaarde Dombal, een Boerenafgevaardigde, in het poolsche Parlement: „Ik zie in het Roode Leger geen vijand. Integendeel, ik begroet het Roode Leger als de vriend van het Poolsche volk . . .“

Gedurende den Russisch-Poolschen oorlog werkte de Poolsche Communistische Partij hand in hand met onzen dienst en wij bereidden die partij voor om met het roode leger samen te werken. De Poolsche Communistische Partij gehoorzaamde alle bevelen van het oprukkende leger van Toegatsjefsky. Leden van de Poolsche Communistische Partij hielpen ons bij het organiseeren van sabotage, het verwekken van onrust en het beletten van de aankomst van munitie uit Frankrijk.” ²⁾ En even verder:

„De Komintern, in de klem geraakt door dien wanhopigen toestand, besliste dat de eenige manier om het Bolsjewisme te redden, een revolutie in Duitschland zou zijn. Zinowjef stuurde zijn vertrouweling Bela Kun, vroeger hoofd van de Hongaarsche Sovjetrepubliek naar Berlijn (Maart 1921) met een bevel aan het Centrale Comité van de Deutsche Communistische Partij: „Er is een toestand van revolutie in Duitschland. De Communistische Partij moet naar de macht grijpen. Het Centrale Comité kon het haast maar niet gelooven“, maar bevel is bevel . . . In Leipzig, Dresden, Chemnitz en andere steden van Midden-Duitschland bestormden de communisten de gerechtsgebouwen, de stadhuizen, bankgebouwen

¹⁾ Idem, I, 466.

²⁾ W. G. Krivitsky, „Dat heb ik gezien“, pag. 61—62.

en politiebureaux. Het officieele orgaan van de D.C.P. „Die rote Fahne" riep openlijk de Revolutie uit. In Mansfeld, het district van de kopermijnen, arriveerde Max Hoelz, de communistische Robin Hood, die een jaar tevoren op zijn eigen houtje een ware guerilla-oorlog had gevoerd . . . ¹⁾

Korten tijd na dit Maartoproer had de D.C.P. al minstens de helft van haar leden verloren. Wat betreft Max Hoelz, den communistischen stokebrand, die dacht dat hij met dynamiet de macht kon veroveren, hij werd beschuldigd van moord, brandstichting, struikrooverij en een groot aantal andere misdaden en kreeg levenslang. Ik stelde veel belang in het lot van Hoelz, juist om zijn stoutmoedig (!) optreden, hij was ongetwijfeld een oprecht en dapper revolutionnair. In de oogen van de arbeiders van zijn geboorteland Vogtland is hij een schier legendarische figuur (!) geworden . . . Eenigen wilden trachten Hoelz te bevrijden langs wettigen weg, bijv. door hem te doen verkiezen tot lid van den Rijksdag (!!) ²⁾ enz.

Tegenover deze consequente revolutionnaire ontwikkeling nu staat een soort van reactie, die op grond juist van nationale motieven haar socialisatie wil doorvoeren: fascisme, nationaalsocialisme, bedoeld als redmiddelen tegen een „aangevreten democratie". De Reynold betoogt nu, hoe het nationalisme een vrucht van de democratie, van de Fransche Revolutie is:

„Dans la democratie souvent il arrive au patriotisme d'être oblitéré, comprimés par les luttes de partie, ces parties qui oublient trop souvent l'intérêt national, par l'impuissance des gouvernants, par la poussée internationale et révolutionnaire. Soudain de brusques réveils se produisent. Le potentiel nationaliste se dégage. Il ira même s'unir au potentiel socialiste, en éliminant ce que celui-ci contient d'international."

Ook in dit geval ziet men echter den staat grootendeels als collectieven regulator en definieert hem b.v. (om met Bonger in diens collegedictaat sociologie te spreken) als een „territoriale dwangorganisatie van permanent karakter". Hierdoor wordt een overwegende beteekenis aan den machtsfactor toegekend, zooals b.v. weer von Bülow doet, wanneer hij ³⁾ zijn standpunt in dezen als volgt preciseert:

„Die Voraussetzung jeder gesunden Politik ist die Erkenntnis, dass das Wesen eines grossen Staates in erster Linie Macht ist. Aber in Deutschland schrieb, als der Weltkrieg auf seinem Höhepunkt stand und die letzte Entscheidung immer näherrückte, als Lloyd George vom Knock-out sprach und Clemenceau die „Guerre jusqu'au bout" predigte, als beide Stolz und Ehrgeiz und Machtwillen ihrer Völker mit allen Mitteln aufpeitschten, (wij laten deze opmerkingen natuurlijk geheel voor rekening van den schrijver) der Hoftheologe Dr. Adolf von Harnack

¹⁾ Idem, pag. 65—66.

²⁾ Idem, pag. 68.

³⁾ O.c. I, pag. 430.

mit einer Mischung von kindlicher Naïvität und seniler Suffisance (1) in einem durch Indiskretion in den Münchener „Bayrischen Kurier“ gelangten Briefe: er betrachtete den Willen zur Macht immer mehr als Sünde. „Geh' ins Kloster, Ophelia!“ hätten dem gelehrten Herrn seine Studenten zurufen sollen oder, noch besser, die Worte, die ein grosser, englischer Staatsmann, Disraeli, einst im englischer Unterhause sprach: „Professoren und Rhetoren erfinden Systeme und Prinzipien. Die wahrhaften Staatsmänner sind nur von dem Instinkt zur Macht und der Liebe zum Vaterland beseelt. Das sind Gefühle und Methoden, die grosse Reiche schaffen“. Dat men het „suaviter in modo“, zoo gemanierd mogelijk, doen moet is wel uitgedrukt in de passage: „Wie die Erkenntnis, dass der Wille zur Macht Triebfeder und Seele eines grossen Staatswesens ein muss, so fehlte einem nicht kleinen Teil gerade der gebildeten unseres Volkes das Verständnis für die Notwendigkeit weltmännischer Formen im internationalen Verkehr“, maar in den fluweelen handschoen steekt toch weer de ijzere vuist.

Dit is een uiting van de „macht is recht“-theorie, die met de staatsvergoding dreigt gepaard te gaan. Het is trouwens niet voor het eerst hier, dat men haar vindt. De Fransche schrijver J. J. Chevalier zet uiteen ¹⁾, hoe zich naar veler opvatting achter de verleidelijke formule van het rechtsbeginsel het streven naar de handhaving van den status quo verbergt: een verlangen naar veiligheid, waarbij dan onder veiligheid het bestendigen, het rustig verlengen van hetgeen genoten wordt, wordt verstaan. De geschiedenis is dan volgens Georges Goyau een groote revolutionnaire, die de lijdelijkheid van dien status kan doen verdwijnen.

In de sociale orde is het b.v. de tendentie tot democratiseren, die de rust het eerst dreigt te verstoren, in de politieke het nationaliteitsbeginsel. Vanzelf zullen de machthebbers dit met een onwelwillend oog aanzien. Wanneer het — na een omwentelingsperiode — nieuwe zijn, zullen zij reacties zien te onderdrukken, zijn het de vroegere, die meester van het terrein zijn gebleven, dan zal zich juist een sterk reactionnaire streven doen gelden. Voor dit laatste is het congres van Weenen b.v. tekenend. Men leze uit een brief van Talleyrand aan Metternich (19 Dec. 1814) slechts de volgende passage:

„... ordres que Sa Majesté à donnés à ses Ambassadeurs au Congrès. La France n'avait à y porter aucune vue d'ambition ou d'intérêt personnel. Replacée dans ses antiques limites, elle ne songeait plus à les étendre; semblable à la mer, qui ne franchit ses rivages que quand les tempêtes l'ont soulevée, ses armées, chargées de gloire, n'aspirent plus à de nouvelles conquêtes. Délivrée de cette oppression dont elle avait été bien moins l'instrument que la victime, heureuse d'avoir recouvré ses Princes légitimes et, avec eux, le repos qu'elle pouvait craindre d'avoir perdu pour toujours, elle n'avait point de réclamations à faire, point

¹⁾ Cf. Wetenschappelijke Bladen, September-October 1928.

de prétentions qu'elle voulût former. Elle n'en a élevé, elle n'en élèvera aucune. Mais il lui restait à désirer que l'oeuvre de la restauration s'accomplît pour l'Europe comme pour elle, que partout et pour jamais l'esprit de révolution cessât, que tout droit légitime fût rendu sacré, et que toute ambition, ou entreprise injuste trouvât et sa condamnation et un perpétuel obstacle dans une reconnaissance explicite et dans une garantie formelle de ces mêmes principes, dont la Révolution n'a été qu'un long et funeste oubli. Le désir de la France doit être celui de tout État Européen qui ne s'aveugle pas lui-même. Sans un tel ordre de choses, nul ne peut se croire, un seul moment, certain de son avenir." 1)

Toch is dit volgens Talleyrand zeer wel te vereenigen met een reëel en duurzaam evenwicht der machts-groeperingen, waarbij geen rechten behoeven te worden opgeofferd, die op garantie aanspraak kunnen maken.

„Il n'a pas entendu confondre, dans une seule et même masse, tous les territoires et tous les peuples, pour les diviser ensuite selon de certaines proportions; il a voulu que toute dynastie légitime fût ou conservée ou rétablie, que tout droit légitime fût respecté, et que les territoires vacants, c'est à dire sans souverain fussent distribués conformément au principe de l'équilibre politique, ou, ce qui est la même chose, aux principes conservateurs des droits de chacun et de repos de tous." „Légitimité" en „équilibre": zie hier de twee wachtwoorden. 2)

De minoriteiten woelen echter, zij staan een emancipatie voor, die evenwel tot staan komt, zoodra zij zelve verzadigd zijn. De houding van het Hongaarsche element in de Oostenrijksche dubbelmonarchie is hiervoor teekenend. Wanneer de Hongaren hun eigen gelijk-berechtigdheid verkregen hebben, onderdrukken zij de aspiraties der verdere minderheden. De door hen bereikte voordeelen in de politieke „evenwichtssituatie" zouden er verloren door dreigen te gaan, wanneer ook aan de verlangens van andere groepen werd tegemoetgetreden. In een rede gehouden in Januari 1861 zegt Julius Graf Andrassy 3):

„In gewisser Hinsicht, gleichen die Völker den Flüssen. Beide formen an ihren Ufern, bald langsam, bald stürmisch, so lange bis sie sich ein ihrem Umfange, ihrer Richtung und Beschaffenheit entsprechendes Strombett geschaffen haben und hören erst dann auf gefährlich zu sein, wenn sie in einem derart geformten Bette friedlich ihren Lauf nehmen können. Die 1848er Gesetze sind die Ufer, zwischen welchen, mitten unter den übrigen Völkern, die Nation ihren Weg ruhig fortsetzen kann. Die Nichterfüllung dieser Gesetze wäre gleichbedeutend

1) Opgenomen in: Aus Metternichs Nachlass, II, pag. 509.

2) Idem, pag. 510.

3) Wertheimer, Julius Graf Andrassy, I, pag. 145.

mit der Absperrung eines Teiles des Strombettes und der Bewirkung einer sicheren Überschwemmung." . . .

Na hardnekkigen strijd brengt dan de „Ausgleich" het dualisme. Daarbij moet het dan echter volgens de Hongaren zelf ook blijven. In Januari 1917 schrijft Tisza aan Czernin ¹⁾:

„Nur das Festhalten am Dualismus, laut welchem die Hälfte des politischen Einflusses auf die gemeinsamen Angelegenheiten bei Ungarn bleibt und das ungarische und deutsche Element vereint über die sichere Majorität in den Delegationen verfügt, kann sowohl der Dynastie als den beiden unter ihrem Zepter verbundenen Staaten genügend Bürgschaft für die Zukunft geben" . . . en even verder: „Eine politische Struktur der Monarchie, welche die Möglichkeit für Ungarn bedeuten würde, in den allerwichtigsten Beziehungen des Staatslebens majorisiert und hierdurch einem fremden Willen unterworfen zu werden, würde wieder alles zunichte machen, was nach so vielem Ringen und Leiden, so vielem nutzlosen Kraftverlust endlich zum Wohle von uns allen erreicht wurde und auch in diesem Kriege seine segensreiche Früchte trägt. Es müssten sich daher gerade jene, die sich stets treu und fest für den 1867er Ausgleich eingesetzt hatten, gegen ein jedes trialistisches Experiment mit vollem Nachdruck einsetzen." (Het ging er hier om hoe de Poolsche quaestie diende te worden opgelost.)

Hetgeen aangehaald werd heeft betrekking op de werking van het nationaliteitenbeginsel in de politieke orde. Een analoog verschijnsel treedt — zooals reeds opgemerkt werd — in de sociale orde op bij de evenwichtsverschuivingen van groepen, die gezamenlijk tot een en dezelfde natie behooren. Democratiseeringstendenties zullen dan hun „Acheronta movebo" stellen tegenover het „Quieta non movere" der bewindvoerders. In de partij-politiek zal men hiervan b.v. den terugslag voelen, zooals in het Frankrijk van 1871—'85, wanneer te constateeren valt, hoe de linksparlementaire bevolkingsgroepen regelmatig veld winnen ten koste van den ouden, meer beperkten burgerstand. Mac Mahon met zijn formaties van behoudende kabinetten en behoudend regeeringsbeleid krijgt het zwaar te verantwoorden. Volgens de „meerderheden en delegaties" had hij al in '77 zijn ontslag behooren aan te bieden; dat hij in het zadel bleef tot October '79, vindt zijn grond in het feit, dat, zoowel hij zelf als zijn kabinet, in een overwinning van het linksradicalisme den ondergang van het land zagen. Zie hier eenige voorbeelden — willekeurig genomen en in extenso voor uitbreiding vatbaar — van de dynamiek van opkomende krachten, die zich te weer stellen tegen de conservatieve idee met haar neiging tot handhaving van den status quo. De roep naar sociale hervormingen

¹⁾ O. Czernin, Erlebnisse im Weltkrieg, pag. 274 sqq.

zal dientengevolge veelal samenhangen met den wensch naar machts-overheveling. ¹⁾ En inzooverre er hier een instinct om zich uit te leven aan den dag treedt, zullen de sociale revoluties een anarchistisch element inhouden. „Durant cette anarchie spontanée”, betoogt de Reynold, „les instincts profonds de l'homme, ou plutôt de la masse, se déchaînent. Instincts sanguinaires, instincts de rapace: prendre, tuer, jouir, manger.” Hij ziet deze instincten als permanent, en verwijst dan naar een woord van Bismarck, dat ieder volk in een latenten toestand van revolutie, van wanorde en anarchie verkeert, terwijl, zoo gaat de Reynold verder, iedere revolutie er toe neigt, de gemeenschap op haar primitief, anorganisch uitgangspunt te laten terugvallen (Retombare ad materiem primam).

In hetgeen wij hier behandelden werden eenige korte beschouwingen gewijd aan enkele vormen van politieke en sociale massa's en groepeeringsen, zooals zij zich in den loop der geschiedenis hebben ontwikkeld. Er blijkt voor het oogenblik voldoende uit, dat zij naar inhoud en geestelijke eenheid sterk verschillen. In verband met het bovenstaande lijkt het echter gewenscht, hier in het bijzonder nog het volgende onder oogen te zien: de ontwikkeling dezer groepeeringsen onder den invloed van geestelijke en maatschappelijke stroomingen wordt herhaaldelijk beschouwd als gedetermineerd in dien zin, dat men het teruggrijpen op vroegere normen — waarvan men dan zegt dat zij hebben uitgediend — een „achteruitzetten van de klok” noemt en dit met een gebaar als onwetenschappelijk van de hand wijst. Een dergelijke geesteshouding dreigt echter weinig meer op te leveren dan een vermolmd quietisme en bevat een fatalistisch element. Vaak is het ook een poging achteraf, zijn handen in onschuld te wasschen, wanneer men ergens scherven gemaakt heeft. In een gesprek, dat von Bethmann-Hollweg na het uitbreken van den wereldoorlog met den journalist Th. Wolff op het „auswärtige Amt” voerde, zeide hij, dat men sinds einde 1913 beseffen kon, dat de oorlog onvermijdelijk geworden was, dat hij komen moèst: „dass keine Menschenkraft und keine staatsmännische Klugheit ihn hätten verhindern können.” Wolff ²⁾ vraagt zich naar aanleiding daarvan af:

¹⁾ Voor dergelijke quaesties in de Donau-monarchie is b.v. Glaise-Horstenau, Die Katastrophe, Wien 1929, een leerrijke bron. Na voltooiing van dit geschrift namen wij nog kennis van het onlangs (1940) verschenen werk van Edward Hallett Carr, The twenty years crisis, dat o.a. in zijn 4de Hoofdstuk analoge beschouwingen geeft, en ter lezing kan worden aanbevolen.

²⁾ Der Marsch durch zwei Jahrzehnte, pag. 152 sqq..

„Aber wozu brauchte man dann eigentlich Staatsmänner, und weshalb besoldete man ein diplomatisches Korps, wenn es so feststand, dass die Dinge dieser Welt garnicht von ihnen gelenkt und bestimmt werden, sonder einzig und allein von der Fatalität?“

Tegen deze verklaarbare, maar zwakke houding, die men ook op sommige plaatsen in Bethmann's „Betrachtungen zum Weltkriege“ bespeuren kan, komen vertegenwoordigers van een optimistischen gedachtengang al gauw in het geweer. Op een enkel voorbeeld, dat juist door zijn psychologische verklaarbaarheid zoo karakteristiek is, willen wij nog ingaan: ¹⁾

„Ich bin, soweit ich politisch denken kann, ein abgesagter Feind der Fatalitätstheorie gewesen, d.h. des Glaubens an ein unabwendbares Schicksal, gegen das alle Tätigkeit des Menschen unnütz wäre . . . Staatsmänner die an die Zwangsläufigkeit der Entwicklung glauben, haben nur zu oft die Völker, die sich Ihnen anvertrauten, in Niederlagen und Katastrophen geführt. Mut und Geschick vermögen auch die übelste Lage zum Besseren zu wenden: „In deiner Brust sind deines Schicksals Sterne.“ Wenn in der Politik Zurückhaltung, ein gewolltes Stillsitzen und Abwarten zeitweise gewiss ebenso notwendig sein können, wie in anderen Zeiten Kühnheit und Avancieren, so habe ich doch nie die Passivität verstanden, die sich einer unglücklichen Entwicklung feige unterwirft, weil sie nun einmal unabänderlich sei. Es gibt keine politische Lage, der sich nicht eine bessere Seite abgewinnen lässt . . . Wer als Fatalist der Doktrin von der zwangsläufigen Entwicklung huldigt, gibt sich von vornherein verloren.“

Wij merkten op, dat deze optimistische gedachtengang bij von Bülow verklaarbaar was. Von Bülow is n.l. een antagonist van von Bethmann-Hollweg geweest en rancune blijven koesteren naar aanleiding van zijn val, op de oorzaken waarvan wij hier natuurlijk niet in kunnen gaan. Er rekening mede houdend, dat dit soort geschriften als orationes pro domo critisch bezien moet worden, kan men begrijpen, dat het voor v. Bülow achteraf betrekkelijk eenvoudig is geweest, te betoogen, hoeveel beter hij het zelf zou hebben gedaan. Men kan aan een dergelijk optimisme dan ook geen toetssteen aanleggen. Bij vele verhandelingen nu inzake het massa-probleem (en daarbij staan doorgaans de sociale en politieke massa's in het brandpunt van de belangstelling) is de fataliteit een rijkelijk te pas en te onpas gebrachte dooddoener. Dit geldt zoowel voor de beschouwingen, die zich met de massamentaliteit in haar historische ontwikkeling, als voor die, welke zich met de concrete massa-erupties in een gegeven geval bezig houden.

¹⁾ B. v. Bülow, Denkwürdigkeiten, I, 379. (Met deze woorden begint hij de beschrijving van zijn kanseliersperiode!). Cf. ook idem III, 181 en L. Daudet, L'Hécatombe, pag. 25.

Uiteenzettingen en verklaringen staan vaak tot op zekere hoogte in het teeken van een dergelijk fatalisme. Trouwens, hoe zou het eigenlijk anders kunnen, wanneer men geneigd is onder massa-acties een gezamenlijk handelen van meerderen langs den weg van den minsten weerstand te verstaan, een affectief-motorische structuur, waarbij moeizaam aangekweekte inhibities worden opgeheven en men als het ware weer „kind wordt”? Dit wordt alles echter slechts hierdoor mogelijk gemaakt, dat de primaire activiteit van den wil is uitgeschakeld.

De fataliteitsformule blijkt echter niet alleen voor hen, die zich met collectieve explosies en haar oorzakelijke factoren bezig houden, een bijzondere aantrekkingskracht te bezitten, zij speelt veelal ook bij beschouwingen over de mentaliteit der massa de eerste viool. Dit is verklaarbaar, wanneer men in verband met het voorafgaande ook nog het volgende bedenkt.

De filosofie van de negentiende eeuw met de voorafgaande ontwikkeling, die haar mogelijk maakte, had alles op losse schroeven gezet en voor de oude waarden nieuwe in de plaats gesteld. Er is een wanorde in den gedachtengang waarneembaar bij gelijktijdige vermenigvuldiging der „ideeën”. Vandaar de algemeene onrust des geestes, die b.v. de Reynold den grondslag van het romantisme noemt: „L'angoisse romantique, angoisse faite de crainte et d'exaltation, est le résultat, intellectuel et affectif à la fois, de l'alliance temporaire conclue entre l'individualisme et l'étatisme, contre les institutions intermédiaires qui les gênaient” ¹⁾. Het individu, vrij geraakt van de familie, de corporatieve gedachte, de wortels, die het in een kader hielden, van de plaats, die het had in een volgens een bepaald beginsel geordende samenleving, van godsdienstige en moreele discipline, van intellectueel bindende regels enz., is begonnen zijn vrijheid te vieren en heeft toen ontdekt alléén en weerloos te staan tegenover de groote organische ²⁾ krachten, die hij zelf ontketend heeft en die hem nu dreigen te verpletteren: volk, natie, staat, menschheid en cosmos.

In iederen romanticus staan — zoo betoogt De Reynold verder — een individualist en een pantheïst, als twee tegenstanders tegenover elkaar. Het „ik”-gevoel en het „al”-gevoel (beide zijn iets geheel anders dan het besef van zichzelf (Daudet's „soi” tegenover zijn „moi”) en van de totaliteit) leveren de affectieve krachten, die van de eene pool dezer romantische antinomie naar de andere leiden. De Reynold

¹⁾ De Reynold, o.c. pag. 118.

²⁾ De Reynold spreekt, o.i. ten onrechte, van anorganische.

noemt het conflict tusschen beide „un malaise affectif” en „une antinomie de sentiments” ¹⁾; hij brengt dit fraai tot uitdrukking in zijn analyse van het hol geworden Fransche devies: vrijheid, gelijkheid en broederschap. Vrijheid: individualistische reactie, bevrijding, eenzaamheid. Gelijkheid: pantheistische reactie, nivelleering van het individueele tot het collectieve, alsmede opslorping van het individueele door het collectieve, dat zijn eigen leven leeft. Tenslotte broederschap: streven van individu en collectiviteit samen, om zich te vereenigen en schouder aan schouder te staan in een vaag, maar daarom niet minder onstuimig-bevelend verlangen („Sturm und Drang” in Duitschland, Lamartine en Victor Hugo in Frankrijk, Byron in Engeland e.a.). Het is echter slechts de lyriek, die deze affectiviteit tot uiting brengen kan, deze exaltatie en onrust, deze bevrijding met de daarop volgende eenzaamheidsbeklemming van het „ik”. Lanson drukt zich volgens de Reynold ergens uit: „Le romantisme est tout traversé de frissons métaphysiques. Il a su exprimer immortellement la souffrance humaine, les révoltes du moi, la gêne d’un âge pris entre le passé et l’avenir, l’optimisme et le pessimisme, l’essor vers l’absolu et la chute dans le relatif” ²⁾. Héél de moderne onrust tusschen wat was en niet meer is, tusschen wat wordt maar nog niet is. Een revolutie, die uitgaat van de vrijheid van den enkeling om — horrible dictu — uiteindelijk vast te loopen in het dwangbuis der collectiviteit. Dit hangt onafscheidelijk samen met de heerschende wereld- en maatschappij-beschouwing, die van theocentrisch steeds meer anthropocentrisch wordt, „et en même temps laïque”. Deze laatste opvattingen zijn echter variabel en onvast, slijten snel af en zijn aan continuëele veranderingen onderhevig.

Naarmate men zich meer losmaakt van een niet meer aanvaard geestelijk middelpunt, waaruit de eenheid en gerichtheid voortvloeit, levert men zich ook meer uit aan de tegenspraken binnen zichzelf, en één hiervan, in casu het belangrijkste, is het conflict tusschen enkeling en collectiviteit met de daarmede gepaard gaande vraag, welke van die twee primair is. ³⁾ Het eene lid is echter zwak tegenover het andere, dat sterk is. Het zal er dus ongetwijfeld door „geaspireerd”

¹⁾ De Reynold, o.c., pag. 119.

²⁾ De Reynold, t.z.p.

³⁾ Er treedt hier o.i. een zeer bepaalde soort van totaliteitsverhouding op, waarbij de deelen, ondanks hun deel zijn, volledig zelfstandige wezens blijven (cf. Angelinus, Wijsgeerige Gemeenschapsleer II, 58—59). Het deel zijn en het zelfstandig zijn gaan hier samen, zoodat het deel ook een eigen zelfstandig doel heeft en derhalve niet uitsluitend op het welzijn van het geheel is gericht.

worden en geleidelijk aan zal het dan het collectieve zijn, dat duurzaam en eeuwig lijkt, en het individueele met zijn voorbijgaanden aard zal nog slechts als een accident van het collectieve beschouwd worden. Merkwaardig, dat het oorspronkelijke „libertas”-beginsel hierin zijn eindpunt moet vinden. De affectiviteit groeit gestaag door, het rationeele wijkt terug, maar een werkelijke éénheid valt al maar moeilijker te construeeren.

De Reynold betoogt dan voorts nog, hoe het der democratie eigen is, elk afzonderlijk *sentiment* zooveel mogelijk tot het uiterste te doen gelden: „plus vous donnez de pouvoirs au peuple, plus vous donnez aux puissances affectives et moins vous en donnez aux puissances personnelles.” Hieruit vloeit dan o.a. weer een op de spits gedreven nationalisme voort. Het consequente vasthouden aan de democratische beginselen dreigt uit te loopen op de eliminatie van de beste krachten: „On finit par le règne des médiocres, des incapables. C'est la chute dans la masse”. Maar wat is dan eigenlijk die massa, hoe stelt zij zich samen, hoe uit zij zich? Zij weet het zelf niet, zij laat zich niet analyseeren. In de practijk laat men haar ontstaan langs den weg der meerderheden en der delegaties.

Als men de absolute waarheden, waaraan de vroegere mensch zich hield, ontkent, komt de noodzaak, zich aan iets anders vast te klampen om te leven, en daar moet dan de beslissing vallen tusschen het „ik” en de groote anonyme krachten, die wij in het voorafgaande deels de revue lieten passeeren. Het laatste leidt tot een ontkenning van de intelligentie en deze sleept weer de negatie van den wil met zich, van den wil, die slechts werken kan in de klaarheid, niet in de duisternis. In plaats van „action” krijgt men nu wat Reynold „agitation dans l'impuissance” noemt. Het is te vergelijken met de statische dynamiek van jazz-muziek („ein rasendes zweitaktiges Stampfen auf der Stelle” zegt Broder Christiansen.) Men wordt als het ware een soort van doldraaiende machine, die niet „vom Fleck kommt”, tóch onbewegelijk blijft.

De blik is van verticaal horizontaal geworden. De middeleeuwer compenseerde een ruimtelijk beperkte visie door een grooteren diepgang, boog op een gegeven oogenblik voor het mysterie het hoofd. Later verwerpt men een dergelijke houding, uitgaande van het vertrouwen in de verstandelijke capaciteiten van den mensch, die op alles alleen wel met behulp van de wetenschap het antwoord zal weten te geven. Het geheim wordt, zooals v. Duinkerken zegt, vervangen door het probleem. Tevens laat echter het natuurlijke, het individueele in den mensch steeds sterker zijn rechten gelden. De Reynold

ziet er de losmaking in van alle lagere krachten, met als gevolg de dood der persoonlijkheid ten bate der individualiteit. De neiging, die het individueele heeft zich te realiseeren is daarbij nog onbeperkt en dus onvervulbaar, iets waarvan het besef steeds bijtender opdoemt. Het leven is een streven naar zekerheid, een beweging zonder nader omschreven doel, een leven om het leven zelf. Alle normen worden gesubjectiveerd en het verstand wordt twijfelziek. In Ter Braak's „Hampton Court" legt de schrijver een van zijn hoofdpersonen de volgende uitlating in den mond:

„In hem vrat een honger naar de hoofdzaak, naar een volstreckte zekerheid in alle dimensies, die zijn twijfel aan van Haaften of aan zichzelf zou kunnen verslinden. Als het niet anders ging dan weg met dat gemeier over imbecielen, weg met die vruchteloze debatten, die zich tot in het oneindige verlengden zonder eenig uitzicht op een verlossende spreuk¹⁾

Geef me het volstreckte! Hoor je: het volstreckte!" Bijna zonder klinkers, dreigend, wanhopig"²⁾

De „drang van het bloed" wordt alles, zooals ter Braak zegt:

„Andreas zag, dat door de dunne, blauwe aderen, die langs van Haaften's slapen bogen, het bloed joeg. Hij zat vol onklare gedachten . . . Ja . . . Ja . . . Ja . . . klopte het bloed langs de slapen van van Haaften. Bepaal je tot die perspomp, waarvoor de meeste menschen zoo benauwd zijn, dat ze een deftige God noodig hebben, bepaal je tot die perspomp, die geen ander voorwendsel kent dan pompen en stilstaan. Laat het aan de konijnenzielen (d.w.z. aan hen die niet den moed van het vitalisme hebben) over te zeggen: „Er is nog wat anders." ³⁾

Dit illustreert duidelijk, hoe het humanistisch individualisme met zijn hooge eischen tenslotte door een soort radeloosheid (men wil het absolute bereiken, maar kàn het niet) gevaar loopt in de richting der animaliteit te ontaarden. De Reynold noemt dit verschijnsel een trapsgewijs naar beneden gaan („La descente de l'escalier"):

„Nous avons d'abord un homme libéré, puis un homme affranchi, ensuite un homme décomposé, nous avons enfin un homme en proie à l'isolement, à l'inquiétude, à l'insécurité. Suicide individualiste. Le moi emietté par l'abus de l'analyse et de l'introspection (psychologistische problematiek), le moi sans soutien, ni protecteur, le moi que plus rien ne rattache au monde spirituel, se jette dans les grandes forces anonymes et collectives, disparaît dans la masse comme un désespéré se jette, noie et disparaît dans la mer. Sa liberté dont il est incapable de faire usage, l'a conduite à l'asservissement."

¹⁾ O.c. pag. 171.

²⁾ O.c. pag. 176.

³⁾ O.c. pag. 140.

Men laat zich dus voortslepen door krachten, die in onbepaalde richting gaan. Zelfs is men te sceptisch geworden om zich nog af te vragen „waarheen?“, acht men het simpeler en aangener om het bestaan van een nauwkeurig omschreven, vaststaand eindpunt te ontkennen of als indifferent te beschouwen. In een dergelijke opvatting is de moraal weinig meer dan een momenteele bovenbouw, beantwoordend aan en geregeld door de eischen van het oogenblik; hetzelfde gaat gelden voor het recht, de politiek en al het overige en feitelijk is slechts de instabiliteit stabiel. Geen wonder, dat men dan het relativisme gaat zien als de uiterste consequentie van dit proces. Het komt als vanzelf voort uit al die elkaar tegensprekende systemen, waarvan elk tot verklaring van het wereldgebeuren waren opgesteld: men is eenvoudig denksmoe.

„On ne cherche plus à conduire le train: l'on se contente de s'arranger le plus commodément possible, avec ses petits bagages, dans un coin du compartiment provisoire qui vous emporte à toute vitesse vers une destination inconnue, vers le déraillement peut-être.”

Men is te diep gedoken en aan den grond geraakt, doet nu een poging er weer boven uit te komen en zoekt een steunpunt. Opnieuw hamert de Reynold dan op zijn vroegere conclusie: de tegenwoordige mensch klampt zich vast aan het collectieve eener-, aan het individueele anderzijds; daartusschen wordt dan gezocht naar een compromis. Hij is niet de eenige, die er zoo over denkt. Daniel Halévy drukt het als volgt uit:

„Le dixhuitième siècle disait à l'homme: Tu vas tout comprendre et, comprenant tout, tu seras entièrement libre. Le vingtième siècle dit au contraire: Tu ne peux pas tout comprendre, écoute et contente toi d'être exécutant. ¹⁾ Resultaat is dan volgens H.: „Le sentiment oppressant d'être irrémédiablement soumis à des puissances qu'on ne connaît pas, d'être entraîné dans un déroulement qu'on ne comprend point, d'être soumis à des lois qui révoltent l'esprit humain.” ²⁾

Ook hij wijst er dan op, hoe vooral de economische krachten het zijn, die een overwegende rol spelen.

Men bevindt zich hier midden in de zg. sociologische moraal, die voortaan als een functie van het collectieve milieu wordt beschouwd. Volgens Durkheim wordt ieder individu zoo door onwillekeurige oorzaken gedetermineerd, het dier van binnen uit door zijn instincten, de mensch van buiten af door den normencodex, hem door zijn sociaal

¹⁾ I. p. v. de „prévoyance individuelle” heeft men nu een „prévoyance collective” (L. Romier, Si le capitalisme disparaissait pag. 59.)

²⁾ Décadence de la liberté, pag. 229.

milieu voorgeschreven. Dit is een uitvloeisel van het positivisme van Comte, die drie stadia in de geschiedenis van de wetenschappen onderscheidt: 1) het theologische of zg. fictieve, 2) het abstracte of metafysische, en 3) het positieve of natuurwetenschappelijke, op zuiver inductieve leest geschoeid. Aan de eischen van het geobserveerde materiaal wordt dan dogmatisch een opvoedingsmethode ontleend. Er is niet zoozeer sprake van het geven van een persoonlijke leiding als wel van aanpassing aan het bestaande, dat dan wel vanzelf — *sit venia verbo* — „ergens naar toeknikkert”.

De Reynold ziet nu in de sociologische moraal een mislukte poging den mensch op een sociale basis te plaatsen; het aangekweekte type zakt door zijn knieën heen en valt in de massa terug om daarin te verdwijnen. Het belang van de gemeenschap wordt in het systeem als de normatieve bron van de moraal gezien, en zoo de enkeling als de functie van de verschillende vormen der collectieve activiteit, waaronder die van de productie een zeer voorname plaats inneemt. (En daar heeft men dan den „homo economicus”):

„De gré ou de force, . . . il s'abandonne au courant. C'est à de pareils moments, dans l'histoire de l'humanité, que l'on est porté à croire au déterminisme historique, à la volonté des masses, au forces immanentes et au devenir.”

En hier zit men midden in de fataliteitsgedachte, waarvan wij wilden verklaren, hoe begrijpelijk het is, dat zij in zoovele massa-beschouwingen hardnekkig naar voren komt. Oorzaak is het teloorgaan van een hiërarchie der waarden, zooals de Reynold haar in het volgende beeld teekent: ¹⁾

„Homme debout: la similitude est celle de la tour. Les fondations sont enfoncées dans la terre obscure. Là, dans les caves, les souterrains, les oubliettes, s'agitent, d'une manière confuse, mais impérieuse, nos besoins, nos instincts. Jusqu'au sommet arrive l'écho de leurs voix. Chaque jour, ils réclament leur nourriture. Parmi eux, se trouvent des bêtes féroces, des monstres: malheur à qui ouvrirait leurs cages, car ils s'élanceraient dehors et dévoreraient leurs gardiens. Audessus, notre vie sentimentale et affective, s'ouvre comme une vaste salle, toujours pleine d'une foule bigarrée, dans laquelle sont très nombreux les gens de passage; comme une vaste salle aux murailles ornées d'images changeantes, avec des portes et des fenêtres donnant sur les quatre horizons. L'escalier qui descend dans les souterrains, l'escalier qui monte vers les étages supérieurs, ont là leur première marche. Et il faut monter. Voici le premier étage, celui de l'action ou réside le gouverneur de la tour, le chef des officiers, des soldats, le maître des serviteurs: la volonté en armure, la main posée sur le casque. Plus haut, ce sont les étages superposées de la connaissance, avec leurs bibliothèques, leurs labora-

¹⁾ O.c. pag. 480.

toires, et le silence de l'étude. Plus haut encore, sous le toit, réside la souveraine, l'intelligence dont le regard pénètre, le jour, la terre entière, et, la nuit, rencontre les dernières étoiles. Enfin sur le toit, se dresse la flèche mystérieuse, l'antenne vibrante qui met tout la tour en contact avec l'infini, avec Dieu . . .”

De Reynold ziet hier het probleem uit het oogpunt van den gekerstenden geest, die als oorzaak van het betreurenswaardige massaverschijnsel een verval constateert, dat in laatste instantie op een te groot vertrouwen in de goedheid van de gevallen natuur (dit woord genomen in de beteekenis, die ook Pascal in zijn „Pensées sur l'homme” er aan toekent) berust. Voor den overtuigden positivist is dit uitgangspunt echter onaanvaardbaar. Zijn persoonlijk optimisme komt met dit begrip van erfzonde en gevallen natuur uitteraard in botsing. Dit neemt echter niet weg, dat zijn waardeering van het massaverschijnsel grootendeels op hetzelfde neerkomt. Reeds eerder merkten wij op, dat moreele oordeelen bij een vergelijkend en beschrijvend onderzoek — zooals dit bedoelt te zijn — in het midden kunnen worden gelaten. Met dat al is het verschijnsel, dat men bij de meeste schrijvers, die zich met het massaprobleem bezighouden een element van afkeuring, een critisch, afwijzende tendentie vindt, merkwaardig genoeg om hier nog even te worden vermeld. Wij willen, ter illustratie, nog een paar plaatsen geven uit Mannheim's „Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus” en volstaan verder met te verwijzen naar de studies van Sighele, Le Bon en zoovele anderen.

„Die brutal instinktmässigen Stimmungsausbrüche der aktivierten Massen bedeuten eine Katastrophe sämtlicher Schichten und der ganzen Welt . . . Nur die im Folge der Gesellschaftsauflösung freiwerdenden Triebregungen, die nach einer neuen Objektbesetzung suchen, haben jenen eruptiven, zerstörenden Charakter, den man ungenau als Kennzeichen jeder Art von Massenpsychologie aufzufassen pflegt. Das Bestreben moderner Diktaturen ist es dann, die in der Revolutionsperiode entfesselten Triebregungen durch Organisation zu binden und auf vorgesehene Wunschobjekte zu leiten. Die bewusst gelenkte Organisation der vermassten Instinkte tritt an die Stelle der früher langsam und durch Selektion gebildeten organischen Fixierungen der Triebregungen . . . Die in der objektiven Struktur unserer gesellschaftlichen Welt stets vorhandene Irrationalität ist es, die von Fall zu Fall die Instinkte der vermassten Menschengruppen mobilisiert.” (Men vergelijkte hiermede de sociologische moraal!) ¹⁾.

Met andere woorden, ook Mannheim ziet in de activiteit der massa een affectief-motorisch irrationeel handelingscomplex, dat door den eisch van het oogenblik in beweging wordt gezet. Hij spreekt dan voorts nog van de algemeene tendentie, die er in de gecollectiveerde maatschappij aanwezig is om geen bepaalde richting te kiezen, maar

¹⁾ O.c. pag. 37—42.

de daden van aanpassing collectief te verrichten. Op inductieve basis onderscheidt hij n.l. in de geschiedenis der menselijke moraal de volgende drie verschijningsvormen:

- 1) de mechanische solidariteit van de „Herde” of kudde;
- 2) de fase der individueele concurrentie en
- 3) die van de groepsolidariteit, welke op de individueele concurrentie volgt.

In de eerste fase worden alle leden gehoorzaam bij elkaar gehouden, omdat zij niet anders kunnen. Hier dwingen volgens hem overlevering en angst nog tot homogeen handelen. Het individu is nog niet tot een eigen existentie ontwaakt en kan zodoende ook geen verantwoordelijkheid dragen. Dit verklaart hij sociologisch hieruit, dat de groep in haar geheel bij beslissende situaties als één enkel levend wezen de hierboven reeds genoemde daden van aanpassing collectief verricht en het individu „sich nur als Teil dieses kollektiven Anpassungsprogramms retten kann” en met de groep tenondergaat. Het individueele element komt dus in de tweede fase alleen krachtiger naar voren. De derde komt weer veel meer met de eerste overeen. In die omstandigheden kan het geen verwondering baren, dat de schrijver betrekkelijk veel aandacht besteedt aan een verschijnsel als het „Behaviorisme”, waaronder hij het volgende verstaat:

„Der Behaviorismus ist ein typisches Produkt des Bewusstseins auf jener Stufe der Massengesellschaft, in der es ihr viel mehr auf die durchschnittlich kalkulierbare Handlungsweise der Vielen ankommt als auf die Erfassung der individuellen Motivationen des Einzelnen oder auf die Umformung des gesamten Menschen. In diesem Sinne gehört der Behaviorismus seinem Wesen nach der ersten Stufe des planenden Verhaltens an, wo man zwar in der Sphäre des Sichverhaltens der Individuen das für einen durchorganisierten, kollektiven Handlungszusammenhang „richtige” reagieren erzwingen will, ohne aber dabei den ganzen Menschen in die ganz veränderte Gesellschaft in jeder Beziehung einzupassen.”¹⁾

Het komt hierbij dus vooral op de mechanische solidariteit aan. Merkwaardig is de laatste zinsnede, waaruit blijkt, dat — naar Mannheim's meening — door haar een de maatschappij ten volle bevredigende aanpassing niet wordt verkregen, terwijl aan de eischen der persoonlijkheid anderzijds evenmin geheel wordt voldaan.

Deze mechanische solidariteit moet ook bij Baschwitz bewust of onbewust een aanzienlijke rol hebben gespeeld. Baschwitz verklaart n.l. de massa bij haar erupties niet schuldig door handelen, maar schuldig door indolentie, door passiviteit en definieert de bedoelde misdaden — ook bij hem blijkt n.l. weer dat massa-erupties vaak als

¹⁾ Mannheim, o.c. pag. 179.

zoodanig gequalificeerd worden en het woord een peioratieve beteekenis heeft — als volgt:

„Untaten, die von einer Minderzahl von Rohlingen (die vaak al een uitgebreid politieregister ten hunnen name hebben staan) verübt werden inmitten und im Namen einer widerwillig unter die Schreckensherrschaft ihrer schlechtesten Elemente geduckten Masse.”¹⁾

Hij opereert vooral met de „*lähmende Idee*”, die bij het verloop van georganiseerde militaire revoluties b.v., weer samenvalt met een „Überschwang der Verbrüderung”. Angst en ook gemakzucht ziet hij als de belangrijkste factoren. In overeenstemming met zijn hierboven gegeven definitie legt hij er vervolgens den nadruk op, dat men de volksoploopen bij spontane demonstraties (iets anders wordt het, ook volgens hem, bij geconvoceerde vergaderingen) niet moet beschouwen als „*einheitliche Zusammenscharungen von überzeugten Gesinnungsgenossen*”, als samenscholingen van eensgezinde personen, één van ziel en één van streven, al zullen deze laatsten meestal wel den toon aangeven. Het zijn de demonstranten van hun vak, betoogt hij, die de anderen vaak genoeg overschreeuwen. Niet onaardig is in dit verband zijn opmerking, dat de revolutionnaire Parijzenaren met zulk een devotie iedere nieuwe macht erkenden, omdat zij hoopten, dat er nu eindelijk weer eens ordentelijke tijden zouden komen, uit een behoefte aan rust dus. Ongetwijfeld is Baschwitz's theorie tot op zekere hoogte juist, maar men komt er o.i. niet mee klaar. De aansteking, versterking van de sentimenten door algemeen onderzonden wisselwerking — niet te vergeten de grootere of kleinere groepsverbondenheid — waarbij ieder zooveel steunpunten om zich heen vindt en daardoor ook zelf gemakkelijker op gang gehouden wordt, zijn tē evident, om zoo verwaarloosd te worden als Baschwitz het, naar onze meening, doet. De volksmenners zijn niet allen losgelaten tuchthuisboeven, hoevelen er ook van dit genus ignobile onder hen mogen rondloopen. Inhoeverre trouwens komt — en blijft — de menner in zijn massa, door de op hem uitgeoefende terugwerking, op temperatuur, de menner, waarvan men zoo gaarne zegt, dat hij de massa „domineert”. Baschwitz ontkent dien invloed van de massa op haar leiders min of meer, maar de bewijzen voor deze negatie lijken nog niet geleverd... Trouwens met de „*lähmende Idee*” zelf haalt hij door een achterdeurtje naar binnen, wat hij, te oordeelen naar den indruk, dien het boek in zijn geheel maakt, aan de voordeur liever niet zien wil. Immers, hij verklaart haar tot een:

¹⁾ K. Baschwitz, *Du und die Masse*, pag. 283.

„allerdings stark vereinfachende Bezeichnung für ein sehr vielgestaltetes Wechselspiel seelischer Einflüsse, für das keine Staatsgrenze bestehen“.

Hiermede kunnen wij, dunkt ons, de algemeene beschouwingen over de massa afsluiten. Uit hetgeen werd uiteengezet kan men zich een voldoende duidelijke voorstelling vormen van haar essentieele kenmerken, terwijl er tevens uit blijken kan, hoe de interpretatie van het massaverschijnsel, evenals zijn waardeering, telkens gekleurd wordt door vigeerende opvattingen en door de heerschende levensphilosophie. In een laatste hoofdstuk vestigen wij hierop nog nader de aandacht en wel in verband met de beteekenis van den geestelijken stijl van den tijd. Het komt ons namelijk voor, dat een theorie als die van Broder Christiansen ook opgaat, wanneer men haar aan de verschillende massatheorieën toetst, en dat zij daarmede merkwaardige perspectieven opent.

VIJFDE HOOFDSTUK.

OVER DE BRUIKBAARHEID VAN BRODER CHRISTIANSEN'S „STIJLEN”-THEORIE VOOR DE ANALYTISCHE BESTUDEERING VAN DE OPVATTINGEN INZAKE HET MASSAVERSCHIJNSEL BIJ THEORETICI.

Valt uit het voorafgaande te besluiten, dat de levensverschijnselen — na het verdwijnen van een blijvende geobjectiveerde verankering — het karakter gaan aannemen van min of meer emotioneel gekleurde stroomingen, dan is het ook niet vreemd dat, wat op een gegeven oogenblik in de heerschende strooming door hypertrophie van een sterk uitgesproken andere facet ontbreekt, gecompenseerd gaat worden, wanneer het besef van hetgeen men mist krachtiger en algemeener wordt. Herhaaldelijk zal men dan opmerken, dat de balans te sterk naar dien anderen kant uitslaat. Al naar gelang de regelmatig op een vast punt gerichte binding meer ontbreekt, is een dergelijk „hin und her pendeln”, zulk een schommelbeweging, veelvuldiger.

Broder Christiansen nu ontleedt zóó het heden. Dit is voor hem geen wiskundig punt, het heeft breedte. Hij ontleedt het — speciaal voor onze eigen generatie, uitgaande van den faillieten inboedel van het geloof in den materieelen vooruitgang der vorige eeuw — in wat men zijn samenstellende factoren zou kunnen noemen. Mutatis mutandis is het dan ook op andere perioden van grootere of kleinere levensvolheid toe te passen. Zijn theorie komt op het volgende neer: het heden valt uiteen in vier onderscheiden en op elkaar volgende stijlen, den „V(orgestern)-, den „G”(estern)-, den „H”(eute)-, en den „M”(orgen)-stijl. Dit verklaart hij dan verder als volgt: ¹⁾

V-stijl: „Viel Protest, viel Kritisches, viele Negationen, viel Anti-, viel Skepsis u. Zynismus. Alles wird zerlöst. Auflösen, zerbrechen bekommt positiven Wert. Nur der flüchtige Reiz einer Impression (Impressionisme) bleibt. Die Fin-de-siècle-Stimmung der Zeit löst die Lebenssubstanz; sie liebt das Morbide, das Verkommene, die Labilität der Nerven.” Men verliest „Halt und Substanz” en wordt slechts rijker aan een uitgesproken gevoel voor nuances. Deze strooming is echter niet vruchtbaar, men komt er nergens mee. Als reactie krijgt men de volgende.

1) Das Gesicht unserer Zeit, pag. 19—23.

G-stijl: „Eine unendliche Bejahung bricht vom Zaun, so überschwänglich und so aus tiefer Tiefe ausbrechend, dass dieses Ja sich taumelnd nicht hinfindet zu Wirklichkeit, Können und greifbaren Zielen.“ Het blijft een onuitgekristalliseerd gevoel (Sehnsucht-Dehnsucht), een belofte en een program op onbepaalden termijn. Men vergelijkte Bergson's „Élan vital“. Het is de „Rausch“ van het expressionisme. Christiansen zegt ervan: „Dem jugendlichen Schwung der Bejahung und des Versprechens neuer Welten

(Man fühlt den Glanz von einer neuen Seite
auf der noch Alles werden kann,
die stillen Kräfte prüfen ihre Breite
und sehen einander dunkel an.)

fehlt das Können. Dem Ausbruch aus Tiefe und Untersinn fehlt die Wirklichkeit.“

H-stijl: „Vollendetes Können und nüchternste, griffharte Wirklichkeit. Die Schwächen von G. werden überkompensiert. Bei H. gilt einzig das Greifbare, Messbare, „das Könnbare.“ Daarmede hangen dan samen verschijnselen als: rationaliseering, overwoekering der techniek, cijfermatige verbetering tot in het oneindige van afstands-, snelheids-, en in het algemeen alle praestatie-records. „Vergangenes ist überboten, nur die Gegenwart gilt.“

M-stijl: Deze is veel moeilijker vast te leggen. Men trekt een soort van wissel op de toekomst. Hoe Christiansen zich deze voorstelt kan echter uit de volgende aanhaling blijken:

Jeder Stil hebt den Vorigen auf im Doppelsinne Hegels: als Überwindung und als Aufbewahrung. In G. blieb stehen die von V. gebahnte Freiheit. In H. bleibt stehen von V. her die Freiheit, von G. die Wendung ins Positive. In M. wird bestehen von V. die Freiheit, von G. das Ja, von H. das Können und die feste Wirklichkeit. Was aber zum Umschlag führen muss von H. zu M. ist die Sinnlosigkeit des verabsolutierten Könnens und der vergötterten Maschine, die unerträgliche Vernüchterung und Lebensarmut, wenn nur das Greifbare, das Messbare und also die Aussenwelt gilt. Höher gespannte Ziele und Innerlichkeit werden in M. Betonung erlangen; der Impetus von G., der nur latent war in der H. Zeit, wird wieder drängen, nun aber durch H. gereift zur klarer Sachlichkeit.“ (19—22) (Op welke basis echter Christiansen zijn hoop in de verinnerlijkte dynamiek der toekomst telt, is niet duidelijk.)

Inductief gezien, in thesi, als beschrijving van de realia der huidige maatschappij gaat deze stelling o.i. grootendeels op; tallooze literatuur-producten van den meest uiteenlopenden aard leveren, desgewenscht, bewijsmateriaal. Om dit te illustreren geven wij hieronder een paar voorbeelden.

Voor den V-stijl, vergelijkte men Franz Werfels „Abituriententag“, waaruit de volgende specimina:

„Wir trafen uns um Acht Uhr früh an entlegenen Orten, die wir, weil es sich so gehörte, auf vielen Umwegen mit den sinnlosesten Linien der Strassenbahn erreichten. Wir durchstreiften erregt die Vorstädte, kehrten in finster-Bierduftenden Wirtschaften ein, die uns verrucht erschienen, spielten Billard, tranken

Schnaps und hielten Weltuntergangsreden. Die Dekadentenliteratur der damaligen Zeit, die uns Bland vermittelt hatte (Bland is een van de gymnasiasten waar het hier over gaat), dürfte an unseren Exzessen mitschuldig gewesen sein. Ich erinnere mich an den höllischen Stolz, mit dem ich den Satz aussprach: „Kinder, jetzt sind wir verkommen!“ . . .

„So bewies ich meinen Kamaraden tagtäglich, dass ich ein Führer zum ausserordentlichen geworden war.“ Even verder spreekt hij van een: „Selbsterstörerisches Zwangslachen“, „lüsterne Grausamkeit e.d.

„Überdies wünschten wir die Existenz von Geistern. Die okkulte Welt war etwas unreguliertes, Verbummeltes, Verkommenes in unseren Augen, eine Macht die dem Reiche der erwachsenen Bürger feindlich entgegenstand. Die spiritistisch ansprechbaren Irreseelen bildeten gleichsam die Boheme des Jenseits . . .

Dennoch riefen wir die Toten immer wieder und pflogen mit ihnen Umgang, mit diesen neugewonnenen und verlotterten Bundesgenossen unserer Anarchie.“¹⁾

„Zudem hatte ich doch meinen Begriff vom „Leben“ geprägt und würde mich geschämt haben, in einem so wichtigen Bezirk der Verkommenheit nicht angesiedelt zu sein“ . . .²⁾

„Blicklose Menschen“ . . . „Blicklose Generationsreihe“ . . . „Der Mensch als Geniesser und als Genussmittel“ . . .

„Wie immer, wenn sein höherer Wert zutage trat, war ich von Zweifeln und von der Sehnsucht gequält, das ware Verhältnis umzukehren,“³⁾ enz. enz. Typeerend zijn verder b.v. ook Spengler, Wassermann (Etsel Andergast-trilogie) etc.

Voor den G-stijl (die moeilijker te analyseren valt, omdat hij zooveel ijler is en meer in inponderabilia tot uiting komt) vergelijke men b.v. het „Logbuch“ van Otto Flake:

„Inneres Temperament. Kanailenvolk, vor dessen Lebensenergie man doch einen Respekt hat“ . . .

„Man hat das Gute gewollt, und immer, immer erzeugt doch der gute Wille Böses. Man hat vielleicht jemand Weh getan, vielleicht zweifelt man an seiner eigenen Kraft; man glaubt, das Leben nicht meistern zu können, man steigt in die Tiefen seiner Selbst, und da ist viel ungewisses, viel ungeborenes, unerlöstes⁴⁾ . . . „Es ist ein trüber Tag mit düstem Himmel; man irrt umher, und plötzlich weiss man nicht mehr, wohin man sich noch flüchten könnte, welcher Ort noch eine Heimat wäre, wo man noch auszuruhen Lust hätte . . . Da fährt man plötzlich auf. Die Kapelle setzt mit einem Musikstück ein. Man weiss nicht, ist es ungarisch, ist es amerikanisch, es ist sonst etwas. Es ist stürmisch, wie ein Marsch, eigenwillig wie ein Cake-walk, und es hat einen Rhythmus, der die Glieder sich bewegen lässt. Und nun schwillt ein Zusammenklang von Stimmen auf . . . Man wird gepackt: Der Gesang wird . . . ein Chor an die Lebensfreude. Man wird gepackt: Mit einem Schlag ist alles Selbstquälerische verfliegen, man hat sich selber wieder. Tauche unter in der Lebenslust der Anderen und glaube an

¹⁾ Pag. 143—144 en 152—153.

²⁾ Pag. 172.

³⁾ Pag. 204.

⁴⁾ Pag. 21.

dich selbst. (Dit hoofdstuk — het geheele werk bestaat uit een serie kleine hoofdstukjes! — is getiteld: „Der grosse Dienst“) . . . Verderop: Ich höre von fremden Welten die Stürme über unseren Welt brausen . . .” „Aktivismus der Jugend“ . . . „Ich liebe Berlin, nachdem ich es gehasst habe, denn es ist mystisch in Menschenflut und Energie“ . . . „Nichts überliefertes hat Bestand, alles, was von uns verlangt wird, will neu durchdacht sein“ . . .

„Er betrachtete den Baum fest: der Baum wiegte sich aus eigener Lust, in Entzücken. Er belauschte ihn, er fühlte mit ihm, er, er war der Baum, er sah die ungeheure Inbrunst, die stille Arbeit der inneren Vorgänge, den körperlichen Moment des Aufblühens, der kreisenden Säfte. Eine namenlose (!) Zärtlichkeit ergriff ihn, eine grosse Dankbarkeit, eine Furcht auch, in der nächsten Minute das alles nicht mehr Fühlen zu können und er erkannte in diesem Augenblick: Wir können nichts dazu tun, um stark zu sein; es ist ein Geschenk, demütig zu nehmen und sorgfältig zu verwalten“ etc. ¹⁾

Christiansen verwijst speciaal naar Hermann Bang, wiens werk eveneens deze karakteristieken van den G.-stijl vertoonen moet.

Voor den H-stijl zie men Upton Sinclair, Sinclair Lewis en vele anderen, tot aan de detective-romans van Havank toe. Een voorbeeld, waar de kenmerken van den H-stijl bijna tot in het krankzinnige opgevoerd zijn, is „Der Tunnel“ van Bernhard Kellermann.

„Hobby (seine Extravaganzen und sein Talent hatten ihn rasch berühmt gemacht) war mit vier Jahren ein Genie in Blumen, mit sechs ein Genie in Pferden (er konnte in fünf Minuten ganze Heere rasender Pferde aufs Papier werfen) und nun war er ein Genie in Eisen und Beton und baute Wolkenkratzer. Hobby hatte seine Affären mit Frauen gehabt und mit 22 Jahren ein Vermögen von hundertzwanzigtausend Dollar in Monte Carlo verspielt. Jahraus, Jahrein stak er bis über seinen weissblonden Scheitel (die altijd keurig zat!) in Schulden — trotz seinem enormen Einkommen — ohne sich eine Sekunde darüber zu bekümmern. Hobby war am helllichten Tage auf einem Elefanten durch den Broadway geritten. Hobby war jener Mann, der vor einem Jahre vier Tage Millionär spielte, in einem Luxuszug nach dem Yellowstone-park fuhr, um als Viehtreiber heimzufahren. Er hielt den Rekord in Dauerbridge, 48 Stunden. Jeder Trambahnführer kannte Hobby und stand mit ihm nahezu auf Du und Du. Nebenbei (!) war er der begabteste und gesuchteste Architekt New-Yorks . . .”

Deze Hobby wordt beschreven bij gelegenheid van de muzikale soirée, waarmede het werk begint. Op deze soirée verdient de dirigent 6000 dollar, terwijl de hoofdpersoon van het boek, Mac Allan, er met zijn vrouw alleen en uitsluitend naar toe gaat, teneinde een zakelijk gesprek te hebben met een geldmagnaat over een geprojecteerde tunnel, die van Europa een „Vorort“ van Amerika zal moeten maken. In den gang ontmoet hij dan Hobby enz.. In de pauze spreekt Allan den magnaat in diens loge; deze is vol enthousiasme over het plan, want: „Es ist kühn, es ist möglich!“. Besloten wordt tot een vergadering van de financieele kopstukken, die inderhaast overal vandaan gerecrueteerd worden. De heeren, die vanwege de hitte allemaal in hemdsmouwen zitten en „die sieben

¹⁾ Resp. pag. 16, 17, 21—22, 23, 37, 310, 373 enz. passim.

Milliarden" genoemd worden, verzamelen zich op den daktuin van een New-Yorksche „hotelletje". Eén parkeert daar zijn vliegmaschine.

„Die Presse verkündete die Namen all der Männer, die im Atlantic abgestiegen waren, und vergass nicht, hinzuzufügen wieviel jeder Einzelne wert war." Onder-tusschen was het donker geworden. „Rings um das Hotel flimmerte das Feuerwerk der Nacht. Unaufhörlich schossen Lichtfontänen und farbige Strahlengarben aus den Strassen empor zum Himmel. Ein Blitz zerriss ein Turmhaus von unten bis oben und setzte einen riesigen Schuh in Brand. Ein Haus ging in Flammen auf und in den Flammen erschien ein roter Stier: Bull Durham Rauchtabak. Eine violette Sonne kreiste wie irrsinnig hoch oben in der Luft und spie Feuer über Manhattan, die bleichen Lichtkegel von Scheinwerfern tasteten nach dem Horizont und beleuchteten kalkweisse Häuserwüsten. Hoch oben am Himmel über dem blitzenden New-York aber standen blass, unscheinbar, elend (!), geschlagen, die Sterne und der Mond. Von der Battery herauf kam ein Reklameluftschiff mit weichem Surren der Propeller und zwei grossen Augen, eulenhaft. Und auf dem Bauch der Eule erschienen abwechselnd die Worte: „Gesundheit! Erfolg! Suggestion! Reichtum! Pinestreet 14!"

Inmiddels stemmen ter vergadering de kopstukken met het plan in, „Zehn Minuten nach dieser Sitzung spielt der Telegraph nach New-Yersey, Frankreich, Spanien, den Bermudas und Azoren. Eine Stunde später hatten Allans Agenten für 25 Millionen Dollar Ländereien aufgekauft. Die Gebiete lagen alle entfernt von grösseren Städten, denn Allan brauchte diese Städte nicht. Seine Heiden und Dünen waren berufen, in Zukunft selbst Städte zu tragen die die Umgebung verschlangen." Fraai wordt dan uiteengezet, hoe men niet in de laatste plaats op het plan ingaat, omdat de man — Allan — „gut war", physisch en technisch, en dan, omdat het plan grootsch en niet vervelend, niet „dull" was. Dan beginnen de werkzaamheden: „Drei Tage nach dem ersten Spatenstich war die Tunnelstadt ein Minenkamp gewesen, dann ein Feldlager und eine Woche später eine ungeheure Barackenstadt in der 20.000 Menschen kampierten, mit Schlachthäusern, Molke-reien, Bäckereien, Basaren, Bars, Post Telegraph, einem Hospital und einem Friedhof. Abseits von ihr stand schon eine ganze Strasse fertiger Häuser, Edisonsche Patenthäuser, die an Ort und Stelle gegossen wurden und innerhalb von zwei Tagen fix und fertig waren..."¹⁾

En nog een enkel voorbeeld uit „De ontvoering van Europa" van Constantin Fedin: „De automobiel van Justus Eldering-Geizer (den petroleumkoning) was eigenlijk geen automobiel, maar een of ander(!) fundamenteel begrip van actualiteit, evenals de naam van den een of anderen politieken dictator of van een internationalen recordsman. Hij werd van alle kanten gefotografeerd als een negentienjarige filmster, ingenieurs-constructeurs hielden radiolezingen over zijn motor, in de automobielpers werden verzen afgedrukt over zijn uitwendige afwerking. Toen Eldering-Geizer te Bayreuth aankam voor de Wagner-feesten en zijn Rolls Royce plaatste naast twintig andere Rolls Royces in de buurt van den schouwburg, begon het publiek onder de uitvoering naar buiten te loopen, om naar den Rolls Royce van Eldering-Geizer te kijken, omdat Eldering-Geizer elk oogenblik den schouwburg, en Beieren, en Deutschland kon verlaten en zelfs van het continent kon verdwijnen, en waarheen konden de Nibelungen gaan of

¹⁾ O.c., pag. 22, 31, 48, 52—63, 67—72, 77 enz. Passim.

Siegfried, of Lohengrin op zijn zwaan? Toscanini brak van boosheid zijn dirigeerstok, maar dat veranderde niets aan de zaak . . . enz." ¹⁾

Hierboven gaven wij dus de belangrijkste kenmerken der V-, G-, en H.-stijlen aan en wezen er op, hoe de litteratuurproducten er — ongetwijfeld vaak ongewild en onopzettelijk — door worden gekleurd. Natuurlijk moet hetzelfde dan ook voor die litteratuurproducten gelden, die b.v. massa-erupties dramatisch uitbeelden. Speciale opmerking echter verdient het feit, dat men deze stijlen ook in de theoretische verhandelingen over de massa terugvindt.

Naar onze meening kan de fin de siècle-stemming van den V-stijl niet anders dan het eindpunt zijn van de maatschappelijke en geestelijke ontwikkeling, die wij in de voorafgaande hoofdstukken bespraken (waarop dan met den tijd weer een optimistischer reactie, beginnend met een bepaalden vorm van den G-stijl volgen moet). Voor het oogenblik dreigt het eigenlijke massa-begrip, dat met een en ander samenhangt, een steeds meer „verflossenen” en negatieveren inhoud te krijgen. Freud is, in zijn theorieën, een van de duidelijkste representanten van dezen stijl. Laten wij hem zelf aan het woord:

„Seine Affektivität (t.w. die van den enkeling) wird ausserordentlich gesteigert, seine intellektuelle Leistung merklich eingeschränkt, beide Vorgänge offenbar in der Richtung einer Angleichung an die anderen Massenindividuen; ein Erfolg, der nur durch die Aufhebung der jedem Einzelnen eigentümlichen Triebhemmungen und durch den Verzicht auf die ihm besonderen Ausgestaltungen seiner Neigungen erreicht werden kann . . .” „Suggestion”, waaronder hij „Nachahmung oder Ansteckung, nur unter entschiedener Betonung des affektiven Momentes” verstaat. Om dit verschijnsel te verklaren, beroept hij zich vervolgens op de Libido: „Wir heissen so die als quantitative Grösse betrachtete — wenn auch derzeit nicht messbare Energie solcher Triebe, welche mit alledem zu tun haben, was man als Liebe zusammenfassen kann. Den Kern des von uns Liebe geheissenen bildet natürlich was man gemeinhin Liebe nennt und was die Dichter besingen, die Geschlechterliebe mit dem Ziel der geschlechtlichen Vereinigung. Aber wir trennen davon nicht ab, was auch sonst an dem Namen Anteil hat, einerseits die Selbstliebe, anderseits die Kinder- und Elternliebe, die Freundschaft und allgemeine Menschenliebe, auch nicht die Hingebung an konkreten Gegenstände und an abstrakte Ideen. Unsere Rechtfertigung liegt darin, dass die psychoanalytische Untersuchung uns gelehrt hat, dass alle diese Strebungen der Ausdruck der nämlichen Triebregungen seien, die zwischen den Geschlechtern zur geschlechtlichen Vereinigung hindrängen, in anderen Verhältnissen zwar von diesen sexuellen Verhältnissen abgedrängt oder in der Erreichung derselben aufgehalten werden, aber doch immer genug von ihrem ursprünglichen Wesen bewahrten, um ihre Identität kenntlich zu erhalten. Hierbij noemt hij dan zelfopoffering en toenaderingsstreven als voorbeelden. Ook Paulus heeft, zoo betoogt Freud tenminste,

¹⁾ O.c. pag. 84.

in zijn brief aan de Corinthiërs de liefde „gewiss im nämlichen erweiterten Sinne“ verstaan. Uiteindelijk ontstaat dan volgens F. de massahomogeniteit, omdat de „Objektwahl zur Identifizierung regrediert sei“. Verliebtheit und Hypnose“ vormen het bindwerk van de z.g. primaire massa: „Eine solche ist eine Anzahl von Individuen, die ein und dasselbe Objekt an die Stelle ihres Ichideals gesetzt und sich infolgedessen in ihrem Ich miteinander identifiziert haben.“

Deze beschouwing is consequent éézijdig. Men beziet den mensch er alleen en uitsluitend in als een bundel erotische complexen, die hier en daar gesublimeerd zijn. Freud maakt zodoende in de psychophysische eenheid, welke den mensch vormt, het psychische niet slechts — hetgeen aanvaardbaar is — in zekere mate van de stoffelijke bindingen afhankelijk bij zijn functioneering, maar degradeert dit psychische tot een functie van het fysieke. Het is een „Verdiesseitigungs“-consequentie, die door het geheel van den historischen ontwikkelingsgang werd voorbereid. Dat Freud's betoog in de practijk veelal zal blijken op te gaan, daarvan zijn wij met hem overtuigd. Wij gelooven echter geenszins, dat dit hem het recht geeft, het als absoluut en normgevend op te vatten. Het lijkt heel begrijpelijk, dat men met dergelijke theorieën in de onappetijtelijke stroomingen en geesteshoudingen van den V-stijl terecht komt, die alle in het teeken staan van gehypermateriale eenzijdigheid. De negativiteit, die er het gevolg van is, komt in vele beschouwingen over het massaverschijnsel sterker of zwakker naar voren, het „fraaist“ misschien wel bij Simmel in diens: „Über die Negativität kollektiver Verhaltensweisen“ ¹⁾.

„Die Einheit der eben genannten Erscheinungen (Massenvorgänge) kommt nach manchen Seiten hin nur durch Negationen zustande; und zwar entfalten sie den Charakter der Negativität vielfach in dem Masse ihres numerischen Umfanges. Bei Massenaktionen sind die Motive der Individuen oft so verschieden, dass ihre Vereinheitlichung um so eher möglich ist je mehr ihr Inhalt bloss negativ, ja destruktiv ist; die Unzufriedenheit, die zu grossen Revolutionen führt, ist stets aus so vielen und oft direkt entgegengesetzten Quellen genährt, dass ihre Vereinheitlichung auf ein positives Ziel gar nicht durchzuführen wäre; der Aufbau des letzteren pflegt dann den engeren Kreisen obzuliegen und den in unzählige private Leistungen auseinandergelassenen Kräften der Einzelnen, die, zur Masse vereinheitlicht, aufräumend und zerstörend gewirkt haben... Die ungeheure räumliche Ausdehnung, die personalen Diskrepanzen der Bildung, die Mannigfaltigkeit der Ziele, die in dieser Bewegung herrschten, haben tatsächlich den Begriff des Nihilismus, der blossen Vernichtung des Betreffenden zum zutreffenden Ausdruck des Gemeinsamen für alle seine Elemente gemacht...“

Die Verneinung ist gerade das Einfachste, und deshalb finden sich grosse

¹⁾ In: Soziologie, 2. Aufl. pag. 359—362.

Massen, deren Elemente sich auf ein positives Ziel nicht einigen können, gerade in ihr zusammen. . . . Bei allen positiven Unterschieden musste diese Gemein- samkeit des bloss negativen doch die Zusammenhörigkeit zu einem über den Einzelstaat hinübergreifenden Kulturkreis ins Bewusstsein heben. . . .

Der negative Charakter des Bandes, das den grossen Kreis zur Einheit zu- sammenschliesst (!), tritt vor allem an seinen Normen hervor. . . .

Prinzipiell ausgedrückt: mit wachsendem Umfang des Kreises werden die Gemein- samkeiten, die jeden mit jedem zu der sozialen Einheit verbinden, immer weniger reichhaltig. Es ist deshalb, was zunächst paradox erschienen möchte, mit einer geringeren Mindestzahl der Normen möglich, einen grösseren Kreis als einen kleinen überhaupt nur zusammenzuschliessen" . . .

Wat den inhoud betreft, is veel van hetgeen Simmel hier beweert aannemelijk; de weg om het probleem te benaderen, doet echter uit- gesproken V-stijl-achtig aan. De methode is pakkend door haar paradoxaliteit, echter wel wat erg negatief en bloedeloos. (Wat er weer in de eerste plaats in naar voren komt, is het afdrukken van een persoonlijk hooger peil naar een lager gemiddelde.)

Een heel andere stijl en beschouwingwijze — hiermede vergeleken — constateert men in Ortega Y Gasset's „Opstand der horden". Deze schrijver ziet zijn heil, en het heil der maatschappij, vooral in een aristocratisch-persoonlijk dynamisme. Volheid van vitaliteitsbesef is voor hem criterium voor de volheid der tijden. Consequent lijkt hij hierbij overigens niet altijd. Eenerzijds is voor hem n.l. dit dynamisme afhankelijk van een innerlijke selectie (van een drang zich te richten naar een buiten het subject liggende en boven dat subject verhevene norm, waaraan het zich vrijwillig onderwerpt); anderzijds is hij de opvatting toegedaan, dat een leven, dat aan zichzelf de voorkeur geeft, dus géén binding buiten zichzelf zoekt, in geen deele vervallen kan genoemd worden („In geen enkel wezenlijk opzicht", zegt hij letterlijk). Er bestaat voor hem slechts een absoluut verval, dat optreedt wanneer de „levenskracht" afneemt; het verval is er alleen, wanneer men dit afnemen voelt.

Ortega maakt den indruk, met zijn vage, ongerichte, nog zoekende dynamiek een exponent van Broder Christiansen's G-stijl te zijn. Uitgedrukt in de terminologie van Christiansen komt het verwijt van Ortega Y Gasset aan de massa hierop neer, dat zij, de ongerichte bewegelijkheid van den G-stijl verbindend aan de platvloersche materiele nivelleering en „mogelijkheidscultuur" van den H-stijl, volslagen verstoken is gebleven van de vastere doelgerichtheid, die noodig is. Ter documentatie de volgende citaten:

„De massa's hebben zich genesteld op de plaats, die vroeger door de selecte minderheden werd ingenomen; zij oefenen thans een reeks van verrichtingen uit,

die grootendeels samenvallen met die, welke vroeger uitsluitend aan de minderheden waren toegewezen." (Zij zijn daarbij tegen deze laatste opstandig geworden.) Nu eens laat Ortega „al het goede en kwade van dit oogenblik" (gezien de entourage moet hij wel een toespeling maken op de hordenoverwoekering) zijn oorsprong vinden in de „algemeene verhooging van het grondvlak, waarop de menschheid zich beweegt", dan weer verklaart hij de verhooging van dit grondvlak als resultaat van de hordenoverwoekering. („De triomf der horden en de daarop volgende grootsche stijging van het algemeene levenspeil in Europa") terwijl hij het meteen daarop weer in het midden laat en opmerkt, dat het stijgen van dit algemeene levenspeil „door verschillende oorzaken is teweeggebracht, en is gevolgd op twee eeuwen van opvoeden van de menigten naar de beginselen van den vooruitgang."

Ortega lijdt o.i. aan de onvastheid en springerigheid, die in het algemeen aan den G-stijl eigen is. Altijd heeft hij min of meer gelijk, maar verduidelijkt dan zijn betoog niet door zuiverheid van formulering. Juist daardoor wekt hij zoo nu en dan den indruk, met zichzelf in tegenspraak te geraken.

Wat nu echter de massa's zelf aangaat, het is naar zijn meening de „Wasdom en hoogte der tijden", die ze op de plaats der selecte enkelingen gebracht heeft. „Ten gevolge van alle materieele mogelijkheden geloofde hij (dwz. de hordemensch) meer te zijn dan de andere perioden en toch voelt hij zich als een begin. Hij is „trotsch op" en „tevens beducht voor" zijn macht." „De nabijheid van het verafgelegene, de tegenwoordigheid van het afwezige hebben den gezichtseinder van ieder bestaan fabelachtig verwijdd, het gebied der mogelijkheden is vergroot. Wij leven nu in een tijd, die zich bewust is vrijwel onbepaalde krachten te bezitten tot het verrichten van daden, maar geen idealen heeft, die hij zou kunnen verwirkelijken. Hij beheerscht alle dingen maar is geen heer over zich zelf. Hij ziet weg noch richting te midden van zijn eigen overvloed, hij gaat roerloos stroomafwaarts" enz.. „Hieruit komt voort deze vreemdsoortige tweeslachtigheid van den tegenwoordigen tijdgeest, gevoel van overmacht en onzekerheid. (Vergelijk de twee „polen" van de Reynold, die misschien ook van het werk van Ortega heeft kennis genomen.) De zekerheid van de tijdperken van levensvolheid, van de vorige eeuw bv., komt voort uit gezichtsbedrog, en leidt er toe zich niet meer om de toekomst te bekommeren. Zoowel het liberalisme, met zijn geloof in den vooruitgang, als het socialisme van Marx, veronderstellen, dat hetgeen zij als de schoonste toekomst wenschen zich ook onverbiddeijk zal verwezenlijken (myopie van het optimisme!), even noodzakelijk en onvermijdelijk als de sterren hun baan afleggen. Gerustgesteld door deze gedachte soesden zij in, zij lieten de wereld begaan en verloren alle waakzaamheid en werkzaamheid. Het leven koos daarna zelf zijn weg, doch tuchteloos en opstandig verloor het iedere bepaalde richting en gaat thans her en derwaarts zonder dat iemand den koers kan aangeven . . . Men maakt zich dus over de toekomst geen zorgen meer, maar vlijt zich breed en gemakkelijk uit in een eeuwig heden. Verstrekkende plannen en idealen ontbreken door het van hun post loopen van de verslapte minderheden." Hij beschouwt het als een zelfvoldaanheid, die met de toekomst geen rekening houdt en het verleden als een afgedaan classicisme verwerpt. ¹⁾

¹⁾ O.c. pag. 1—73, passim, enz.

In het licht van Broder Christiansens opvatting lijkt Ortega dus een vertegenwoordiger van den G-stijl, mèt reeds het verzakelijke H-stijl-element, die op zoek is naar het vaste, dat de M-stijl moet brengen, en waarvoor hij een beroep doet op de aaneengesloten ontwikkeling van geestelijke waarden in de geschiedenis. Daarbij is dan nog te bedenken, dat hij de „waarachtige geschiedenis” ziet als een organisch vermogen, als de levenskracht zelf, als hetgeen er in den mensch aan cosmische energie aanwezig is.

G- en H-stijl staan scherp afgeteekend tegenover den V-stijl, scherper tegenover dezen laatste nog dan tegenover elkaar. V. is het deraillement op het eindpunt. G. en H. zijn de minder in het oogspringende, geleidelijk in elkaar overvloeiende beginphases van een nieuwe ontwikkeling.

Een goed voorbeeld van de massa in den overgang van den V-naar den H-stijl (met den nadruk op het laatste) lijkt ons Toller's „Massamensch”. Deze massa heeft weer een zeker optimistisch idealisme, dat — mèt den overgang van G. naar H. — weer verdwijnt. Men gaat dan meer in het platvloersche over. Alles wordt, om met Broder Christiansen te spreken, „nüchterne, unverstiegene, mechanistische Wirklichkeitsnahe”. Er mede gepaard gaat een ongehoorde „Primitivierung”, een zakelijk-vereenvoudigde ordening en een extreme onpersoonlijkheid. Kellermann's „Der Tunnel” is, zooals wij reeds betoogden en lieten zien, van een en ander een bruikbaar voorbeeld.

Samenvattend kan men nog zeggen, dat V- en H-stijl het sterkst karakteristieken vertoonen, analoog aan die van het massaverschijnsel. Bij den laatsten zou dan de nivelleerende, uniformeerende gelijk-schakeling, bij den eerste de belangstelling in abnormale verschijnselen vooral op den voorgrond treden. De representanten van den G-stijl leven te overwegend-persoonlijk, terwijl die van den M-stijl te zeer in het teeken van intentioneële bindingen en doelstellingen zullen staan om met de „massa” veel op te hebben. Het lijkt echter niet uitgesloten, dat het ideaal van den M-stijl soms een meer romantisch-getint dan reëel karakter kan dragen.

Het nauwkeurig onderverdeelen in onderling verschillende formaties en groepeeringsmogelijkheden — zooals wij er in het voorafgaande verscheidene noemden — lijkt, om het zoo te noemen, weer eerder een kenmerk van H-mentaliteit.

LITTERATUURLIJST.

Hierin worden alleen die schrijvers en die werken met name genoemd, welke zijn besproken of geciteerd.

- 1) AMMERS-KÜLLER (J. VAN), Heeren, Knechten en Vrouwen. Amsterdam, 1935.
- 2) BASCHWITZ (K.), Du und die Masse. Amsterdam, 1938. Feikema Caarelsen & Co.
- 3) BARBEY D'AUREVILLY (J.), L'Ensorcelée.
- 4) BETHMANN-HOLLWEG (TH. V.), Betrachtungen zum Weltkriege. Berlin 1919. Hobbing.
- 5) BISMARCK (OTTO V. B. SCHÖNHAUSEN), Gesammelte Reden. Berlin, 1894. Cronbach.
- 6) BOGAERTS (F.), Lord Strafford. Bruxelles, 1843. Jamar & Hen.
- 7) BRAAK (MENNO TER), Hampton Court. Rotterdam, 1931. Nijgh en van Ditmar.
- 8) DE BRUYNE en JAPIKSE, Staatkundige geschiedenis van Nederland. (dl. 1.) Sijthoff. Leiden. z.j.
- 9) BÜCHER (K.), Entstehung der Volkswirtschaft. Tübingen, 1926.
- 10) BÜLOW (B., FÜRST VON), Denkwürdigkeiten. Berlin, 1930. Ullstein.
- 11) CAMP (MAXIME DU), Souvenirs de l'année 1848. Paris, 1876. Hachette.
- 12) CHEVALIER (J. J.), Het heilig Verbond en de Volkenbond. In: Wetenschappelijke Bladen v. Sept.—Oct. 1928. Haarlem, 1928. Tjeenk Willink & Zoon.
- 13) COUDENHOVE-KALERGI, Totaler Staat, Totaler Mensch. Baden bei Wien, 1937. Rohres.
- 14) CHRISTIANSEN (BRODER), Das Gesicht unserer Zeit. Buchenbach in Baden, 1930. Felsenverlag.
- 15) CZERNIN (O.), Im Weltkriege. Berlin, 1919. Ullstein.
- 16) MAC DOUGALL (W.), The Group Mind. Cambridge, 1939. the University Press.
- 17) — An Introduction to social Psychology. London, 1936. Methuen.
- 18) FEDIN (C.), De ontvoering van Europa. Pag. 84 (Ned. vert. van Mr. J. Huijts). Rotterdam, 1937. Nijgh & van Ditmar.
- 19) FIELDING (H.), Tom Jones (Dl. 1. pag. 43). London, 1904. Hutchinson.
- 20) FLAKE (O.), Das Logbuch. Berlin, 1917. Fischer.
- 21) FLAUBERT (G.), Salammbô. Paris. A. Fayrad. z.j.
- 22) FREUD (S.), Massenpsychologie u. Ichanalyse. Leipzig, 1921.
- 23) GASSET (J. ORTEGA Y), Opstand der horden. (Ned. vert. van Dr. J. Brouwer). 's-Gravenhage, 1936. Leopold's uitg. Mij.
- 24) GEBHARDT (J. F.), Het Aansprekers-oproer. (In: Amsterdamsch Jaarboekje). Amsterdam, 1889.
- 25) GERLACH (L. VON), Briefwechsel des Generals Leopold von Gerlach mit dem Bundestags-Gesandten Otto von Bismarck, Berlin 1893.
- 26) GRÜNDORF (W. RITTER VON ZEBEGENY), Memoiren eines österr. Generalstäblers. Stuttgart, 1913. R. Lutz.

- 27) HALEVY (D.), *Décadence de la liberté*. Paris, 1931. Grasset.
- 28) JENSSEN-TUSCH (J. J. v.), *Die Verschwörung gegen die Königin Caroline Mathilde und den Grafen Struensee u. Brandt*. Leipzig, 1864. Costenoble.
- 28) JONG (A. M. DE), *Het Evangelie van den Haat*. Amsterdam, 1928. Querido.
- 29) JOUSSAIN (A.), *Psychologie des Foules*. Paris, 1937. Bibl. de Philos. Scientifique.
- 30) KELLERMANN (B.), *Der Tunnel*. Berlin, 1918. Fischer.
- 31) KRANENBURG, „Psychologie der Groepsvorming”. In: *Studien over Recht en Staat*. Haarlem, 1926.
- 32) KRIVITSKY (W. G.), „Dat heb ik gezien.” (Ned. vertaling van C. C. Bender). Amsterdam, 1940. Allert de Lange.
- 33) KRONYK VAN HET HIST. GENOOTSCHAP, *Discours van den cipier aan de Gevangenpoort met luitenant van Kinschot*. Utrecht, 1846.
- 34) KULISCHER, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*. München und Berlin, 1929. R. Oldenbourg.
- 35) LÖWENSTEIN (PRINCE H.), *Conquest of the Past*. London, 1938. Faber & Faber.
- 36) MANN (TH.), *Buddenbrooks*. Berlin. Fischer. z.j.
- 37) MANNHEIM (K.), *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus*. Leiden, 1935.
- 38) MANZONI (A.) *I promessi Sposi*. Florence, 1845. F. le Monnier.
- 39) MEREDITH (G.), *The Egoist*. London. Mickleham ed. Constable & Comp. Lim. (z.j.).
- 40) METTERNICH (CL. FÜRST VON), *Aus Metternich's Nachlass*. Wien, 1881—1884. Braumüller.
- 41) OVERBEEK (Mr. H.), *Massapsychologische Onderzoekingen in een volks-theater*. In: *Mensch en Maatschappij v. Jan.-Maart 1939*.
- 42) REYMOND (S.), *Les Paysans*. (Fr. vert. — uit het Poolsch — v. F. L. Schoell). Paris, 1926. Payot.
- 43) REYNOLD (G. DE), *l'Europe tragique*. Paris, 1935. Ed. Spes.
- 44) RICHELIEU (CARDINAL DUC DE), *Testament politique*. Amsterdam, 1696. H. Desbordes.
- 45) ROELS (F.), *Handboek der Psychologie*. Utrecht-Nijmegen, 1934. Dekker & v. d. Vegt.
- 46) ROMIER (L.), *l'Homme nouveau*. Paris, 1929. Hachette.
- 47) ROUSSEAU (J. J.), *Contrat Social*. Paris, Garnier. z.j.
- 48) SCHELER (M.), *Wesen und Formen der Sympathie*. Bonn, 1923. F. Cohen.
- 49) SHAKESPEARE (W.), *Julius Caesar*. Cassell's Ill. Shakespeare.
- 50) SIMMEL (G.), *Soziologie*. München u. Leipzig, 1922. Duncker & Humblot.
- 51) SOMBART (W.), *Der moderne Kapitalismus*. München u. Leipzig, 1921. Duncker & Humblot.
- 52) SULLY PRUDHOMME, *l'Habitude in: Anthologie des Poètes français contemporains*. Parijs, Delagrave — Leiden, Sijthoff, 1906.
- 53) SUDERMANN (H.), *Der Katzensteg*. Stuttgart, Cotta. Met een dedicatie van 1889.
- 54) TACITUS, *Annales*. Leipzig, 1861. Teubner.
- 55) TOLLER (E.), *Massamensch*. (Ned. vert. v. J. Jac. Thomson). Huis ter Heide, 1925. Uitg.-Mij. „De Tijdstroom”.
- 56) TOLSTOI (Graf L.), *Krieg und Frieden*. (Duitsche vert. v. Dr. E. Strengé). Leipzig, Reclam. z.j.

- 57) VISSER (Mr. H. L. A.), Collectief-psychologische Omtrekken. Haarlem, 1920. Tjeenk Willink en Zoon.
- 58) VIERKANDT (A.), Gesellschaftslehre. Stuttgart, 1928. F. Enke.
- 59) VLIEGEN, Dageraad der Volksbevrijding. Amsterdam, 1905.
- 60) WAGENAAR (J.), Amsterdam, beschreeven in zyne Opkomst, aanwas en geschiedenissen enz. Amsterdam, 1760. I. Tirion.
- 61) WERFEL (F.), Der Abituriententag. Berlin, 1928. P. Zsolnay.
- 62) WERTHEIMER (E. VON), Graf Julius Andrassy. Stuttgart, 1910. Deutsche Verlagsanstalt.
- 63) WOLFF (Th.), Der Marsch durch zwei Jahrzehnte. Amsterdam, 1938. Allert de Lange.
- 64) WYLUCK (Dr. M. van), Die Welt des Kindes in seiner Darstellung. (Diss.). Wien, 1936. J. Eberle.

STELLINGEN.

I

De wijziging, welke door Carthault ¹⁾ in de volgorde van de versregels van Propertius 8e elegie v. 9—15 wordt toegepast, is niet aanvaardbaar; hetzelfde geldt voor eenige emendaties, die Enk ter plaatse aanbrengt.

II

Het is teekenend, dat, waar Tacitus bij voorkeur met tegenstellingen, generalisaties, e.d. naar een psychologischen, soms romantisch aandoenden, slotclimax toewerkt, Suetonius, zijn realistische tegenhanger, die realia, welke het meest sprekend of het meest platvloersch zijn, voor het einde van een caput, divisie of biographie bewaart.

III

Vergeleken met de oorspronkelijke Tacitus-uitgave van Nipperdey, maakt, blijkens steekproeven, die van Draeger-Becher een beteren indruk. De bewerking van Nipperdey door Andresen heeft echter beide edities op een meer adequaat peil gebracht. Inmiddels is Draeger-Becher inzake tekstverbeteringen minder ingrijpend te werk gegaan dan Nipperdey, een behoudendheid, die o.i. de voorkeur verdient.

IV

De opvatting van Ranke, dat Maria Theresia Kaunitz „auch deshalb“ naar Frankrijk heeft gestuurd om hem van zijn voorkeur voor dat land te bevrijden, lijkt niet voldoende door bewijzen gesteund.

V

In het „Testament politique“ van Richelieu vindt men den passus: „Je soutiens, & c'est chose véritable, qu'il n'y en peut avoir d'Heureuse (guerre scil.), qui ne soit Juste, parce que si elle ne l'était pas, quand l'Évément en serait bon, selon le Monde, il en faudrait rendre Compte au Tribunal de Dieu.“ Bij deze beschouwing, de facto gebaseerd op de macht-is-recht-theorie, werkt, op grond van de overweging, dat het onrecht nooit de overhand zou kunnen behalen, blijkbaar de oude gedachte aan het Godsoordeel na.

VI

De bronnen over de lakenindustrie van Amsterdam tusschen de Alteratie en circa 1700 leeren ons weinig aangaande den bedrijfvorm.

VII

In de eedsformule op 3 Juli 1665 voor de ververs binnen Amsterdam vastgesteld is de zinsnede: „nochte oock te sullen aannemen eenige goederen ofte waren in betalinge, veel min iets tot tegen vereeringe te doen” een bewijs, dat het trucksysteem werd toegepast.

VIII

Mogelijk is ook de onvoldoende handhaving van het bestaande en herhaaldelijk vernieuwde placcaet op den invoer van lakenen uit Engeland een reden voor het verval der Amsterdamsche lakenindustrie in de tweede helft der zeventiende eeuw.

IX

De aandacht, o.a. door Fruin ⁴⁾ en Muller ⁵⁾ besteed aan den slag bij St-Dénis, is omgekeerd evenredig aan het belang van de quaestie.

X

Een studie van de Marokkaansche Quaestie in 1909 verduidelijkt tevens hoeveel gemakkelijker trustvorming onder staatstoezicht plaats kon vinden in Duitschland dan in Frankrijk. Het hortend verloop der besprekingen ter zake dient voor een niet onbelangrijk gedeelte, zooals Tardieu ⁶⁾ terecht opmerkt, hierop te worden teruggebracht.

XI

De definitie, die Bonger in zijn sociologisch Collegedictaat gaf van den staat als een „Territoriale dwangorganisatie van permanent karakter”, moet als onbevredigend beschouwd worden, daar zij de geaardheid van de causa finalis te veel in het midden laat.

XII

Ook is zijn aldaar gegeven bepaling van het Recht als het „handhaven van de moraal door een autoriteit” niet onbedenklijk, alleen reeds hierdoor, dat zij de afdwingbaarheid tot een integreerend deel van het recht zelf maakt, terwijl de inhoud van het begrip moraal door velen nog op sterk uiteenloopende wijze wordt opgevat.

XIII

Met o.a. de Reynold ⁷⁾ zijn wij de meening toegedaan, dat de sociologie als empirisch-inductieve wetenschap een zeer bruikbare operatiebasis is, maar dat zij van den anderen kant, juist daardoor, niet mag worden „verabsolutiert”, d.w.z. het recht mist als systematische normgeefster op te treden op het gebied der moraal.

-
- ¹⁾ Carthault (A.) in: *Revue de Philologie*, xxiv (1900), pag. 193 sqq. .
 - ²⁾ Enk (P. J.) in: *Ad Propertii carmina commentarius criticus*, Diss. (1911).
 - ³⁾ Duc de Richelieu in: *Testament politique*, seconde Partie, Ch. ix, section 4.
 - ⁴⁾ Fruin (R.) in: *Verspreide Geschriften*, iv, pag. 377 sqq. .
 - ⁵⁾ Muller (P. L.) in: *Uit P. L. Muller's Verspreide geschriften*, pag. 315 sqq. .
 - ⁶⁾ Tardieu (A.) in: *Le Mystère d'Agadir* (1912) pag. 30 en elders.
 - ⁷⁾ De Reynold (G.) in: *l'Europe tragique*, pag. 452.

U
18